

Θεωρία και ιστορία του καπιταλισμού και το εθνικό φαινόμενο.

Η ελληνική περίπτωση.

II. Προκαπιταλιστικές χρηματικές και πιστωτικές σχέσεις, η ανάδυση του καπιταλισμού στη Μεσόγειο, μορφές μη-εθνικής κοινωνικής συνοχής

1. Εισαγωγή

Στο προηγούμενο (1^ο) Σεμινάριο αναφερθήκαμε, μεταξύ άλλων, στις έννοιες *τρόπος παραγωγής, κοινωνικός σχηματισμός και κοινωνικό σύστημα*.

Υπενθυμίζω, με επιγραμματική μορφή, παραπέμποντας για μεγαλύτερη σαφήνεια στο 1^ο

Σεμινάριο: [https://mega.nz/#!mZRyzaia!](https://mega.nz/#!mZRyzaia!4sbfIxn4ZCPia6l9Qd_p2ewm93gxozUpQNaSgVIINcc)

[4sbfIxn4ZCPia6l9Qd_p2ewm93gxozUpQNaSgVIINcc](https://mega.nz/#!mZRyzaia!4sbfIxn4ZCPia6l9Qd_p2ewm93gxozUpQNaSgVIINcc)

Ο *τρόπος παραγωγής* περιγράφει την ειδοποιό διαφορά ενός τύπου ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Κάθε τρόπος παραγωγής ορίζει δύο κύριες (για αυτόν) τάξεις, την τάξη των κυρίαρχων-εκμεταλλευτών, και εκείνη των άμεσων παραγωγών, οι οποίοι είναι κυριαρχούμενοι και αποτελούν το αντικείμενο της εκμετάλλευσης.

Ο *κοινωνικός σχηματισμός* αποτελεί μια ιστορική κοινωνική ενότητα (σε ένα δεδομένο έδαφος) όπου συνυπάρχουν διαφορετικοί τρόποι και μορφές παραγωγής, άλλοι ανταγωνιστικοί και άλλοι μη-ανταγωνιστικοί (συμπληρωματικοί) μεταξύ τους. Επομένως προκύπτουν αντίστοιχα περισσότερες κοινωνικές τάξεις στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού

Η κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού (κυρίαρχος τρόπος παραγωγής) συνεπάγεται προσίδιες σχέσεις πολιτικής («κρατικής») κυριαρχίας και ιδεολογικής εξουσίας, δηλαδή έναν τύπο οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών που κυριαρχούν στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού. Ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής διαμορφώνεται έτσι σε *κοινωνικό σύστημα*. Καθοριστικές για τη διατήρηση των κοινωνικών συστημάτων είναι οι ιδιαίτερες, ανά περίπτωση, *πολιτικές-εξουσιαστικές δομές* (τα κράτη του αρχαίου κόσμου, οι πολιτικοστρατιωτικοί μηχανισμοί των φεουδαρχικών χωροδεσποτειών, τα ασιατικά κράτη, τα καπιταλιστικά κράτη κλπ.).¹

¹ «Κυριαρχία του καπιταλισμού σημαίνει ότι αυτό που αποτελεί καπιταλισμό έχει αποκρυσταλλωθεί σε κοινωνικό σύστημα, δηλαδή στην επικρατούσα ή κυρίαρχη οικονομική, πολιτική, ιδεολογική, πολιτιστική όψη μιας χώρας ή μιας περιοχής. *Ανάδυση* του καπιταλισμού σημαίνει ότι εμφανίζονται καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις σε μια περιοχή ή κοινωνία χωρίς αναγκαστικά να κυριαρχούν έναντι κάποιων διαφορετικών, μη-

Κλείνοντας το 1^ο Σεμινάριο είχαμε διατυπώσει το ερώτημα: πότε και πώς πρωτοεμφανίζεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής; Με την απάντηση στο ερώτημα αυτό θα ξεκινήσουμε στο 2^ο Σεμινάριο.

2. Η ανάδυση του καπιταλισμού στη Μεσόγειο

2.1. Το θεωρητικό σχήμα του Μαρξ. Η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: «πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή» ο κάτοχος χρήματος και ο διπλά ελεύθερος προλετάριος

Η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού που οδήγησε στην ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού συστήματος περιγράφεται από τον Μαρξ στο τελευταίο, 24^ο κεφάλαιο του 1^{ου} τόμου του *Κεφαλαίου* ως «πρωταρχική συσσώρευση» (ursprüngliche Akkumulation). Πρόκειται για μια συσσώρευση,

«που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά η αφετηρία του [...] Όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι από μιας εξαρχής κεφάλαιο. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Η μετατροπή όμως αυτή μπορεί να συντελεστεί μονάχα κάτω από ορισμένους όρους που συνοψίζονται στα παρακάτω: *πρέπει να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή δυο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων*: από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσω παραγωγής και μέσων συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν' αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης, κι επομένως πωλητές εργασίας» (Μαρξ 1978-α: 738 – 739, η έμφαση προστέθηκε).

Ακριβώς επειδή προϋπόθεση της ανάδυσης του καπιταλισμού είναι «να αντιπαρατεθούν και να έρθουν σε επαφή» (Μαρξ) ο κάτοχος χρήματος και ο «διπλά ελεύθερος» (από μέσα παραγωγής και προσωπικές εξαρτήσεις) προλετάριος που *προϋπήρχαν* του καπιταλισμού, συνάγεται ότι η «καταγωγή» του καπιταλισμού δεν μπορεί να ανάγεται στους δομικά μη χρηματικούς τρόπους παραγωγής, που έχοντας βάση τη *γαιοκτησία* υπήρξαν κυρίαρχοι στο

καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι οι κυρίαρχες. Μπορεί να εμφανίζονται λοιπόν καπιταλιστικές σχέσεις στο εσωτερικό ενός μη-καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος» (από το 1^ο Σεμινάριο).

ιστορικό παρελθόν (παραδοσιακός δουλοκτητικός, φεουδαρχικός, ασιατικός τρόποι παραγωγής), αλλά στους «χρηματοπαραγωγικούς» τρόπους παραγωγής που περιγράψαμε στο 1^ο Σεμινάριο.² Ο Μαρξ γράφει:

«Αυτό που μετατρέπεται σε κεφάλαιο με την κυριολεκτική έννοια, βιομηχανικό κεφάλαιο, είναι η κινητή – χρηματική – περιουσία που συσσωρεύεται με την τοκογλυφία – ιδιαίτερα αυτήν που ασκείται και ενάντια στη γαιοκτησία – και τα εμπορικά κέρδη. [...] δεν εμφανίζονται οι ίδιες σαν μορφές του κεφαλαίου, αλλά σαν προηγούμενες περιουσιακές μορφές, σαν προϋποθέσεις για το κεφάλαιο. [...] Ωστε ο σχηματισμός του κεφαλαίου δεν ξεκινά από τη γαιοκτησία [...] αλλά από την περιουσία των εμπόρων και των τοκογλύφων» (*Grundrisse*: 380-381).

«Ο μεσαίωνας όμως άφησε κληρονομιά δυο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου, που ωριμάζουν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς και που πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θεωρούνται κεφάλαιο *quand meme* [παρ' όλα αυτά] – το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-α: 774).

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να κάνουμε μια μικρή παρέκβαση. Στην πλειοψηφία των σύγχρονων μαρξιστικών συζητήσεων για την πρωταρχική συσσώρευση, τονίζεται ιδιαίτερα το στοιχείο της *κρατικής βίας*, που επί αιώνες ασκήθηκε (και με διαφοροποιημένες μορφές ασκείται ακόμα) για την προλεταριοποίηση των εργαζομένων, με την απαλλοτρίωσή τους από τα μέσα παραγωγής που κατέχουν, την ιδιοποίηση και μετατροπή προκαπιταλιστικού πλούτου σε κεφάλαιο, κλπ., κάτι στο οποίο βεβαίως δίνει έμφαση και ο Μαρξ:

«Έτσι ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κινήγησαν και τον μετέτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μία πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας» (Μαρξ 1978-α: 762).

Εδώ χρειάζεται όμως προσοχή: Όσα περιγράφει ο Μαρξ ως στρατηγική του (καπιταλιστικού) κράτους για την εγκαθίδρυση και διεύρυνση των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, *έπονται μετά την «αντιπαράθεση και επαφή»* κατόχου χρήματος και προλετάριου, μετά τη γένεση της κεφαλαιακής σχέσης (και του κράτους που αντιστοιχεί σε αυτή). *Αλλιώς θα επρόκειτο για ένα κυκλικό επιχείρημα*: Η ανάδυση του 2 «Με τον όρο «χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής» θα εννοούμε στο εξής έναν τρόπο παραγωγής το υπερπροϊόν του οποίου παίρνει τη μορφή του χρήματος, ή διαφορετικά ένα τρόπο παραγωγής του οποίου η λειτουργία (και ο «σκοπός») είναι η παραγωγή (περισσότερου του αρχικού) χρήματος». (Από το 1^ο Σεμινάριο).

καπιταλισμού γίνεται δια του καπιταλισμού (του καπιταλιστικού κράτους). Εξηγεί ο Μαρξ στον 3^ο τόμο του *Κεφαλαίου*:

«Η απότομη επέκταση της παγκόσμιας αγοράς, ο πολλαπλασιασμός των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, ή άμιλλα ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη, για να γίνουν κύριοι των ασιατικών προϊόντων και των αμερικανικών θησαυρών, και το αποικιακό σύστημα συνέβαλαν ουσιαστικά στο σπάσιμο των φεουδαρχικών φραγμών στην παραγωγή. Ωστόσο, στην πρώτη του περίοδο, στην περίοδο της μανουφακτούρας, ο σύγχρονος τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε μόνο εκεί, όπου οι όροι για την ανάπτυξη του είχαν δημιουργηθεί στη διάρκεια του μεσαίωνα [...] Και αν στον 16ο και εν μέρει στον 17ο αιώνα η απότομη επέκταση του εμπορίου και η δημιουργία μιας καινούριας παγκόσμιας αγοράς άσκησαν αποφασιστική επίδραση στον αφανισμό του παλιού τρόπου παραγωγής και στην άνοδο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αυτό έγινε αντίθετα πάνω στη βάση του δημιουργημένου πια κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ 1978-β: 421-422, η έμφαση προστέθηκε).

Συνεχίζοντας τη σύντομη παρέκβαση, αναφέρω συνοπτικά (διότι η πραγμάτευση του ζητήματος αυτού υπερβαίνει τα όρια του αντικειμένου που μελετάμε), ότι με την προσέγγιση της «αντιπαράθεσης και επαφής» κατόχου χρήματος και προλετάριου ασχολήθηκαν συστηματικότερα ο Étienne Balibar (1965: *Lire le Capital*, ελλ. μεταφρ.: http://www.theseis.com/downloads/Althusser_Na_diabasoume_TO_KEFALAIO.pdf), οι Gilles Deleuze and Felix Guattari (1972),³ και ο Louis Althusser (1982),⁴ ο οποίος κωδικοποίησε το όλο σχήμα ως η «αστάθμητη συνάντηση που έδεσε»,⁵ σε διαφοροποίηση με την πλειοψηφία των μαρξιστικών προσεγγίσεων που εστιάζουν την προσοχή τους στην ήδη διαμορφωμένη καπιταλιστική στρατηγική, που προωθεί τη βίαιη απαλλοτρίωση των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής, την αρπαγή της προκαπιταλιστικής ιδιοκτησίας και τη μετατροπή της σε καπιταλιστική, το ρόλο και τη βία του καπιταλιστικού κράτους κ.ο.κ.

3 Αγγλική μετάφραση: Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1983) *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, Minneapolis: University of Minnesota Press. Οι συγγραφείς εισάγουν τον όρο «συνάντηση» για να περιγράψουν την «αντιπαράθεση και επαφή» ανάμεσα στον κάτοχο χρήματος και τον προλετάριο και σημειώνουν: «Η συνάντηση θα μπορούσε να μην είχε λάβει χώρα, με τους ελεύθερους εργάτες και το χρηματικό κεφάλαιο “κατ’ ουσίαν” πλάι-πλάι» (Deleuze-Guattari 1983: 225).

4 Αγγλική μετάφραση: Althusser, Louis (2006) *Philosophy of the Encounter: Later writings 1978-87*, London: Verso.

5 «Αντί να σκεφτόμαστε την τυχαιότητα σαν μορφή έκφρασης της αναγκαιότητας, ή μια εξαίρεση από αυτήν, πρέπει να σκεφτούμε την αναγκαιότητα ως αυτό που κατέστη αναγκαίο από τη συνάντηση των τυχαιοτήτων» (Althusser 2006: 261).

Κλείνοντας αυτήν την παρέκβαση και επιστρέφοντας στη «συνάντηση», πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν μιλάμε (ακολουθώντας βέβαια τον Μαρξ) για μια «ατομική» ή μεμονωμένη «συνάντηση», αλλά για μια κοινωνική διαδικασία, για μια ιστορική συγκυρία στην οποία ο κοινωνικός και οικονομικός χώρος των χρηματοπαραγωγικών τρόπων παραγωγής συναντάται και δένει με μια διαδικασία προλεταριοποίησης των άμεσα εργαζομένων.

Μάλιστα ο Μαρξ επισημαίνει δύο ζητήματα: Αφενός ότι ο γεωγραφικός χώρος του «κατόχου χρήματος» (των χρηματοπαραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων) ήταν η Μεσόγειος (η ρωμαϊκή αυτοκρατορία και το Βυζάντιο), και αφετέρου ότι η ύπαρξη του «κατόχου χρήματος» δεν επαρκεί για να λάβει χώρα και να «δέσει» η συνάντηση με τον «ελεύθερο» προλετάριο.

«Αλλά η απλή παρουσία της χρηματικής περιουσίας, ακόμα και η απόκτηση κάποιου είδους υπεροχής απ' τη μεριά της, δεν είναι καθόλου αρκετή για να συντελεστεί αυτή η διάλυση σε κεφάλαιο. Αλλιώς η αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο κλπ. θα είχαν τελειώσει την ιστορία τους με ελεύθερη εργασία και κεφάλαιο – ή καλύτερα, θα είχαν αρχίσει μια καινούργια ιστορία» (Grundrisse: 382).

Ο Μαρξ συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του αναφορικά με την τελική ανάδυση του καπιταλισμού:

«τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιάλας σποραδικά στο 14^ο και 15^ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου [...] Στην Ιταλία, όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού, συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας. Στη χώρα αυτή ο δουλοπάροικος χειραφετήθηκε προτού εξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στη γη. Γι' αυτό η χειραφέτησή του τον μετέτρεψε αμέσως σε προγραμμαμένο προλετάριο, που επιπλέον βρήκε έτοιμα τα καινούργια αφεντικά στις πόλεις [...]» (Μαρξ 1978-α: 740-741, η έμφαση προστέθηκε).

Χρειάζεται λοιπόν να αναφερθούμε αναλυτικότερα, πρώτα απ' όλα, στις ιστορικές μορφές χρηματοπαραγωγικής οικονομικής δραστηριότητας πριν την ανάδυση του καπιταλισμού (τον προκαπιταλιστικό «κάτοχο χρήματος»), συμπληρώνοντας όσα ήδη είπαμε στο 1^ο Σεμινάριο για τους χρηματοπαραγωγικούς τρόπους παραγωγής.

2.2. Ο «κάτοχος χρήματος»: Προκαπιταλιστικό νόμισμα και πίστη, «κοινοπραξίες» κατόχων χρήματος και «διοικητών εργασίας»

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το χρήμα με τη μορφή νομισμάτων ή πολύτιμων μετάλλων ήταν ευρέως διαδεδομένο και έπαιξε σε διάφορα επίπεδα σημαντικό ρόλο σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες της Μεσογείου όπως η αρχαία Ελλάδα, η Ρώμη και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Επίσης, συνοδευόταν από έντοκα δάνεια, «τραπεζικές» δραστηριότητες και άλλες μορφές πιστωτικής χρηματοδότησης.

Οι χρηματοπαραγωγικοί τρόποι παραγωγής αναπτύχθηκαν αρχικά στη Μεσόγειο. Επί ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το θαλάσσιο εμπόριο ενοποιούσε οικονομικά τη Μεσόγειο, μια παράδοση που κληρονόμησε το Βυζάντιο και βεβαίως οι δυτικές επαρχίες του στην ιταλική χερσόνησο, που μέσα από μια αλληλουχία ιστορικών συμβάντων και τυχαιοτήτων εξελίχθηκαν από βυζαντικές εξαρχίες σε αυτόνομες πόλεις-κράτη που στηρίζονταν σε χρηματοπαραγωγικούς τρόπους παραγωγής (αρχικά το Αμάφι και στη συνέχεια η Πίζα, η Γένοβα, η Βενετία ...). Οι Άραβες, μετά την κατάκτηση μεγάλων περιοχών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ασχολήθηκαν επίσης συστηματικά με το θαλάσσιο εμπόριο και ανέπτυξαν σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες στη λεκάνη της Μεσογείου.

Είδαμε ήδη ότι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες οι μορφές χρήματος και πίστης παρέμειναν ενσωματωμένες («εγκλωβισμένες») σε πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές δομές που σχετιζόνταν με τις επικρατούσες σχέσεις ταξικής εκμετάλλευσης και κυριαρχίας (τον εκάστοτε κυρίαρχο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), οι οποίες ήταν μη χρηματικές στην εσωτερική δομή τους (ο αρχαίος οίκος και η καταναγκαστική σχέση κυρίου και δούλου, η υπαγωγή στο φέουδο και τον φεουδάρχη του δουλοπάροικου, ή της κοινότητας [αγροτικής ή του άστεως], στο ασιατικό κράτους). Ο «χρηματοπαραγωγικός»-δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, η μόνη σχέση προκαπιταλιστικής εκμετάλλευσης που στόχευε στη μεγιστοποίηση των χρηματικών αποδόσεων, ποτέ δεν έγινε κυρίαρχη στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη, ή αλλού. Θα δούμε στη συνέχεια ότι η μόνη περίπτωση όπου κυριάρχησε μια συγκεκριμένη χρηματοπαραγωγική προκαπιταλιστική οικονομική δραστηριότητα ήταν στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα στις βόρειες ιταλικές πόλεις-κράτη (Βενετία, Γένοβα κ.λπ.), όπου τελικά προσέλαβε κοινωνικές μορφές που δεν βασίζονταν στη δουλεία.

Σε αυτή την ενότητα αναπτύσσοντας περισσότερο τα χαρακτηριστικά των προκαπιταλιστικών χρηματοοικονομικών σχημάτων που αναπτύχθηκαν από την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι τον Μεσαίωνα, θα εξετάσουμε σε ποιο βαθμό η ιστορική

τους εξέλιξη και ο μετασχηματισμός τους τα μετέτρεψε σε προσαρμόσιμους υποδοχείς των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και εκμετάλλευσης.

Μετά τη διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και μέχρι τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελούσε την περιοχή με την πλέον αναπτυγμένη νομισματική κυκλοφορία παγκοσμίως:

«Το βυζαντινό νομισματικό σύστημα είχε δύο κύρια χαρακτηριστικά. Ήταν κατά πρώτο και κύριο λόγο ένα σύστημα με πολλαπλές υποδιαίρεσεις της νομισματικής μονάδας. Η δομή του ήταν πολύ πιο εξελιγμένη από εκείνη των σύγχρονων με αυτό δυτικών νομισμάτων, που “έκοβαν” μόνο το ασημένιο δηνάριο και το μισό του κλάσμα, τον οβολό, τουλάχιστον μέχρι την εμπορική επανάσταση του δέκατου τρίτου αιώνα και την επακόλουθη νομισματική εξέλιξη. Επιδείκνυε επίσης μεγάλη ικανότητα προσαρμογής, καθώς κάθε μεγάλη νομισματική κρίση ακολουθείτο από μια διαδικασία σταθεροποίησης που διαρκούσε για μεγαλύτερες ή μικρότερες περιόδους, αλλά πάντα για τουλάχιστον έναν αιώνα» (Morrisson, Cécile (2002) *Byzantine Money: Its Production and Circulation*, in Laiou Angeliki (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 909-966: 920).

Το βυζαντινό κράτος επέπτευε και διαχειριζόταν τα νομισματοκοπεία του κεντρικά για περισσότερα από χίλια χρόνια (αυτοκρατορική νομισματοκοπία) και ποτέ δεν προχώρησε σε παραχωρήσεις δικαιωμάτων νομισματοκοπίας στις τοπικές πολιτικές ή θρησκευτικές αρχές, όπως συνέβαινε στις δυτικές ευρωπαϊκές επικράτειες. Ο ηγεμονικός ρόλος του βυζαντινού νομίσματος μέχρι το τέλος του δωδέκατου αιώνα αντανakλάται στο γεγονός ότι ακόμη και μετά την αραβική κατάκτηση μεγάλων τμημάτων της αυτοκρατορίας, ο πέμπτος χαλίφη Umayyad, Abd al-Malik ibn Marwan, έκοψε, γύρω στο 680 ή αργότερα, «ένα δίγλωσσο αραβο-βυζαντινό νόμισμα» (Morrisson 2002: 913).⁶ Σύμφωνα με την Αγγελική Ε. Λαΐου, στον δωδέκατο αιώνα, πριν από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, είχε διαμορφωθεί ένας σχετικά υψηλός, για την (μεσαιωνική) περίοδο, βαθμός εκχρηματισμού της βυζαντινής οικονομίας, ο οποίος πρωτίστως αντικατόπτριζε τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους στη βυζαντινή οικονομία, όπως και σε όλες τις κοινωνίες όπου ο ασιατικός τρόπος παραγωγής έπαιζε σημαντικό ρόλο.⁷

⁶ Morrisson, Cécile (2002) *Byzantine Money: Its Production and Circulation*, in Laiou Angeliki (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 909-966.

⁷ Ήδη από το 769, το βυζαντινό κράτος απαίτησε την καταβολή όλων των δοσμάτων σε χρηματική μορφή.

Παράλληλα με τη μαζική εισαγωγή νομισμάτων στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, και την ανάπτυξη χρηματοπαραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων (στις οποίες το «αφεντικό» κατείχε τόσο την κυριότητα όσο και την κατοχή των μέσων παραγωγής) διαμορφώθηκαν διάφορες μορφές πιστωτικών συμβάσεων.

Τα πιστωτικά αυτά σχήματα είχαν διαπροσωπικό χαρακτήρα και πολύ συχνά βασίζονται σε μια «ένωση» ή μια κοινοπραξία μεταξύ ενός εκπροσώπου μιας ποσότητας κινητού πλούτου (νομίσματα, πολύτιμα μέταλλα, εμπορεύματα ή οποιαδήποτε από αυτά – που θα αναφέρουμε στο εξής ως «χρήμα»), και ενός εκπροσώπου μιας ποσότητας «εργασίας», ενός «αφεντικού» που διευθύνει έναν αριθμό ναυτικών και/ή άλλων εργαζομένων. Στην αρχαιότητα, καθώς και στις πρώιμες φάσεις του Μεσαίωνα, ο συγκεκριμένος ρόλος συνέπιπτε με τον «χρηματοπαραγωγό»-δουλοκτήτη. Σε μεταγενέστερες εποχές θα μπορούσε να είναι ένας έμπορος ή ένας «παραγγελιοδόχος», ο οποίος είχε υπό τον έλεγχό του άλλες μορφές εργασίας.

Το σκεπτικό πίσω από αυτές τις μορφές σύμπραξης [κοινοπραξίας] ήταν ότι το ένα συμβαλλόμενο μέρος συνεισφέρει το «χρήμα» (ή μέρος αυτού) που είναι απαραίτητο για ένα συγκεκριμένο εμπορικό ταξίδι, ενώ το άλλο συνεισφέρει το εργατικό δυναμικό που απαιτείται για την εκπλήρωση του εγχειρήματος (και ίσως ακόμα το υπόλοιπο του «χρήματος που απαιτείται). Μετά την ολοκλήρωση του ταξιδιού, και τα δύο μέρη κατανέμουν τις «εισπράξεις» σύμφωνα με τη συνολική συνεισφορά τους (σε χρήμα και εργασία), όπως αυτή η συνεισφορά ερμηνεύεται από ορισμένους κανόνες ή σύμφωνα με την προηγούμενη συμφωνία τους.

Οι πιο γνωστές παραλλαγές τέτοιων «ενώσεων» ή συμβολαίων ήταν το Βαβυλωνιανό *tappūtīm*, το αθηναϊκό ετερόπλουον, οι ρωμαϊκές *societas* και *fenus nauticum*, η βυζαντινή χρεοκοινωνία, το εβραϊκό *'isqa*, το αραβικό *qirād* και η *commenda*, ή *collegantia*, ή *colleganza* των πόλεων στα βόρεια της ιταλικής χερσονήσου.⁸ Στη συνέχεια, θα ξεκινήσω την παρουσίαση αυτών των προκαπιταλιστικών «πιστωτικών» σχημάτων με τις *societas*, καθώς ήταν οι μόνες που επέζησαν από τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και επηρέασαν το σχηματισμό μεταγενέστερων σχημάτων.

⁸ Pryor, John H. (1977) “The Origins of the Commenda Contract”, *Speculum*, Vol. 52, No. 1: 5-37. Lane, Frederic C. (1966) *Venice and History: The Collected Papers of Frederic C. Lane*, Baltimore: The John Hopkins University Press. Lane, Frederic C. (1973) *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press. Abulafia, David (1977) *The two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, Cambridge: Cambridge University Press.

Οι ρωμαϊκές *societas* ως συμπράξεις κατόχων «χρήματος» και κατόχων εργασίας ήταν μια συναινετική συμφωνία για ένα συγκεκριμένο εμπορικό ταξίδι, μεταξύ ενός συμβαλλόμενου μέρους που επένδυε «χρήμα» και ενός δεύτερου που συνεισέφερε την εργασία και είχε την ευθύνη για τη διεκπεραίωση της συγκεκριμένης εμπορικής αποστολής (και ενδεχομένως συνεισέφερε επίσης και σε «χρήμα»). Τέτοιες κοινοπραξίες ήταν ευρέως διαδεδομένες σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στο συμβόλαιο αναγνωριζόταν η συμμετρία μεταξύ της κινητής περιουσίας («χρήματος») και της εργασίας που «επενδύθηκε» στην εμπορική αποστολή, και οριζόταν κατόπιν ο τρόπος κατανομής του «κέρδους» ή της ζημίας, σύμφωνα με το εκτιμώμενο μέγεθος της συνεισφοράς που παρείχε κάθε μέρος. Ο συνεισφέρων εργασία δεν ευθυνόταν για τυχόν απώλεια «χρημάτων», υπό την προϋπόθεση ότι η εργασία που «επένδυσε» είχε εκτιμηθεί ίση με το χρηματικό ποσό του «επενδυτή χρήματος». Σε μια τέτοια περίπτωση, ο τελευταίος αποκόμιζε το ήμισυ των κερδών. Η όλη εμπορική επιχείρηση σχεδιαζόταν και διευθυνόταν από κοινού από τον «επενδυτή χρήματος» και τον «επενδυτή εργασίας».

Οι *societas* ήταν συχνά συμφωνίες μεταξύ εταίρων ή συγγενών, όχι μόνο ως μορφές πίστωσης αλλά και ως μέσα αντιστάθμισης του κινδύνου, καθώς δύο ή περισσότερα αφεντικά «επένδυσαν» τα «χρήματά» τους όχι μόνο σε ένα ταξίδι (το δικό τους), αλλά τα κατένεμαν στα ταξίδια όλων των συμβαλλόμενων (συγγενικών ή συνεργαζόμενων) μερών. Τα συμβόλαια *societas* επιβίωσαν ακόμα και σε εποχές υψηλών κινδύνων για το θαλάσσιο εμπόριο, όπως εκείνες που ακολούθησαν τις πολλαπλές εισβολές και πολέμους από τον πέμπτο αιώνα μ.Χ. και μετά.⁹

Αντίθετα, το *fenus nauticum* δεν αποτελούσε συμφωνία καταβολής εργασίας και χρήματος και κατανομής των εσόδων ή ζημιών, αλλά ένα θαλάσσιο δάνειο με τόκο που θα καταβαλλόταν μετά την ολοκλήρωση του ταξιδιού, ανεξάρτητα από το μέγεθος των κερδών. Στην περίπτωση αυτή, η διαχείριση της αποστολής δεν μοιραζόταν, αλλά παρέμεινε στα χέρια του αφεντικού-οφειλέτη. Ωστόσο, ο δανειστής «χρήματος» ήταν υπεύθυνος για όλες τις ζημίες που ενδεχομένως θα προκαλούνταν στη θάλασσα, μια ρύθμιση που αποδείχθηκε δυσμενής για τον πιστωτή όταν το θαλάσσιο εμπόριο κατέστη επικίνδυνο.

⁹ «Ένα συμβόλαιο της 27ης Σεπτεμβρίου 1186, αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα γενουατικά συμβόλαια που αφορούσαν επιχειρηματική δραστηριότητα στη Σικελία, διαπλέκει πολλές μορφές δραστηριότητας [...] Λοιπόν, στην περίπτωση αυτή, η πρωτογενής σύμβαση *societas* ενδεχομένως εξακολουθεί να υφίσταται» (Abulafia 1977: 274).

Η βυζαντινή χρεοκοινωνία, η οποία λειτουργούσε επίσης ως μορφή δανεισμού και «επένδυσης» στο ναυτιλιακό εμπόριο,¹⁰ έφερε πολλές ομοιότητες με τις ρωμαϊκές *societas*: ο ένας εταίρος συνεισέφερε το χρήμα και ο άλλος την εργασία (και πιθανόν μέρος του απαιτούμενου χρήματος) και ο καθένας αποκόμιζε κέρδη ή έφερε ζημίες «ανάλογα με τα μερίδια, που ορίζονταν στις συμφωνίες» (Pryor 1977: 24). Η κύρια καινοτομία της, σε αντίθεση με τις *societas*, είναι ότι επέτρεπε πρακτικά οποιαδήποτε κατανομή των εσόδων μεταξύ των εταίρων, σύμφωνα με την προηγούμενη συμφωνία τους.

«Συνίσταται κοινωνία εγγράφως ή αγράφως μεταξύ δύο ή και πλειόνων, οπότεν έκαστος αυτών εξ ισότητος ή και υπ' έλαττον την οικείαν συνεισαγάγη μοίραν, ή τινων μεν ενθήκην ετέρων δε τους ιδίους μόχθους καταβαλλομένων, το δε περιποιούμενον αυτοίς κέρδος, μεθ' υφαίρεσιν δηλονότι των κεφαλαίων, κατά τα εν τω μέσω αυτών στοιχηθέντα επιμερίζεσθαι, ει δε συμβή επί τη τοιαύτη κοινωνία τη ενθήκη προσγενέσθαι ζημίαν, έκαστον κοινωνόν κατά την ιδίαν του κέρδους μοίραν και αυτήν επιγιγνώσκειν» (Εκλογή Νόμων ιε': 41-42).¹¹

Το εβραϊκό *'isqa* περιγράφεται ως «κατά το ήμισυ δάνειο και κατά το ήμισυ κοινοπραξία» (Βαβυλωνιανό Ταλμούδ, Pryor 1977: 26). Τα επενδεδυμένα «χρήματα» αποτελούσαν δύο ίσα μέρη: (i) ένα άτοκο «δάνειο», το οποίο ο επικεφαλής της επιχείρησης (το αφεντικό και «επενδυτής εργασίας») ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει εξ ολοκλήρου ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα του ταξιδιού και (ii) ένα καταπίστευμα το οποίο οφείλει να επιστραφεί στον «επενδυτή χρήματος» προσαυξημένο με το κέρδος που θα προκύψει από

¹⁰ «Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στη χρηματοδότηση του ναυτιλιακού εμπορίου μέσω της σύναψης συμπράξεων με μοναδικό σκοπό την επιχειρηματική δραστηριότητα στη θάλασσα. Οι απαρχές της ναυτιλιακής εταιρικής σχέσης ανάγονται στο σύστημα κατανομής των κερδών (κερδοκοινωνία), που αναφέρεται στη συλλογή ναυτικών κανόνων “Νόμος Ροδίων Ναυτικός” [τέλη 9^{ου} μ.Χ. αι., Γ.Μ.], ή το σύστημα κατανομής χρεών (χρεοκοινωνία) που ορίζεται σε σχετική διάταξη της ίδιας συλλογής» (Maridaki-Karatza Olga (2002) “Legal Aspects of the Financing of Trade”, in Laiou Angeliki (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1105-1120: 1117).

¹¹ «Είτε γραπτώς είτε όχι, μια σύμπραξη συγκροτείται από δύο ή και περισσότερους, κάθε φορά που καθένας από αυτούς συνεισφέρει το δικό του, ίσο ή μικρότερο, μερίδιο. Ή όταν κάποιος συνεισφέρει κεφάλαιο και άλλοι την εργασία τους. [Θα πρέπει] να κατανεύμουν σαφώς το κέρδος που αποκόμισαν σύμφωνα με τις συμφωνίες που συνήφθησαν μεταξύ τους μετά την αφαίρεση των αρχικών κεφαλαίων. Και αν μια τέτοια σύμπραξη υποστεί ζημιά στο κεφάλαιο, κάθε εταίρος θα πρέπει να την αντιμετωπίσει σύμφωνα με το δικό του μερίδιο, όπως και στην περίπτωση κέρδους» (Επιλογή νόμων. Διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντος ΙΙΙ, 866-912. Αναφέρεται στο Pryor 1977: 25). Σημειώνουμε την εμφάνιση των όρων «κέρδος» και «κεφαλαίων».

αυτό. Σε περίπτωση ζημιών, ο «επενδυτής εργασίας» δεν ήταν υπεύθυνος για αυτό το καταπίστευμα. Αυτή η ρύθμιση σήμαινε ότι εάν το οικονομικό αποτέλεσμα του εγχειρήματος ήταν προσοδοφόρο, τα έσοδα μοιράζονταν μισά-μισά. Ωστόσο, σε περίπτωση ζημιάς, ο «επενδυτής χρήματος» επιβαρυνόταν με τα δύο τρίτα της απώλειας. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να συμφωνήσει να λάβει μόνο το ένα τρίτο της απόδοσης, ώστε να είναι υπεύθυνος για το ήμισυ της απώλειας σε περίπτωση ζημιάς. Παρ' όλα αυτά, με τις μεταβαλλόμενες οικονομικές σχέσεις στη Μεσόγειο, το *'isqa* έγινε πιο ευέλικτο και από τον 12ο αιώνα

«σχεδόν κάθε συμφωνία για τη διαίρεση των κερδών και των ζημιών ήταν επιτρεπτή, εφόσον το μερίδιο του επενδυτή εργασίας στο κέρδος παρέμεινε μεγαλύτερο από το μερίδιό του σε περίπτωση ζημιάς» (Pryor 1977: 27).

Σε αντίθεση με τις παραπάνω μορφές σύμπραξης, εμφανίστηκαν στη Μεσόγειο και δύο άλλες μορφές συμβάσεων που είχαν τις δικές τους ιδιαιτερότητες πέρα από αυτές που ήταν κοινές με τις *societas* ή τη χρεοκοινωνία: το αραβικό *qirād* (που υπήρχε ήδη από τον 8ο αιώνα) και η «ιταλική» *commenda* (από τον δέκατο αιώνα). Το *qirād*, το οποίο προηγήθηκε της *commenda*, ήταν κοινό όχι μόνο στο ναυτικό εμπόριο, αλλά και στο χερσαίο, ενώ *commenda* για χερσαίο εμπόριο αποτελούσαν εξαιρέσεις. Οι θρησκευτικοί περιορισμοί και ο μουσουλμανικός νόμος καθιστούσαν απαραίτητο να οριστεί το *qirād* ως συνεργασία και μίσθωση εργασίας και όχι ως δάνειο.¹²

Οι ομοιότητες μεταξύ αυτών των δύο τύπων συμβάσεων και ο τρόπος με τον οποίο διέφεραν από άλλες συμπράξεις μεταξύ «επενδυτών» χρήματος και «επενδυτών» εργασίας είναι οι εξής:

α) Το αφεντικό του εμπορικού ταξιδιού αποκτά τον πλήρη έλεγχο όλου του «χρήματος» που επενδύεται. Γίνεται ο μοναδικός «διαχειριστής» του εγχειρήματος. Ως «διαχειριστής», δεσμεύεται από ορισμένες προκαθορισμένες υποχρεώσεις και στόχους.

β) Μολονότι το αφεντικό-«διαχειριστής» έχει την αποκλειστική ευθύνη για το εμπορικό ταξίδι και τη χρήση των επενδυμένων «χρημάτων», η κυριότητα των χρημάτων παραμένει στα χέρια όσων τα «επένδυσαν» στο ταξίδι. Αυτό σημαίνει ότι το εργατικό δυναμικό που παρέχεται από τον «διαχειριστή» παύει να θεωρείται ως μια «επένδυση» ανάλογη

¹² Παρόμοιοι θρησκευτικοί περιορισμοί ίσχυαν και για τα δάνεια στον χριστιανικό κόσμο: «Τα πρώτα εμπορικά έγγραφα δείχνουν τη χρήση στη Βενετία, αφενός, των συνήθων δανείων με εγγύηση, που οι πατέρες της εκκλησίας θεωρούσαν τοκογλυφικά και, αφετέρου, πραγματικών συμπράξεων, μια μορφή σύμβασης που δεν καταδικάστηκε ποτέ» (Lane 1966: 67).

(σύμμετρη) με το χρήμα. Ωστόσο, ο «διαχειριστής» (που είναι και το αφεντικό του πληρώματος) μπορεί επίσης να επενδύσει χρήματα στην commenda ή στο qirād. Στην περίπτωση αυτή η σύμβαση περιγράφεται ως *διμερής* και διακρίνεται από το *μονόπλευρο* qirād ή τη *μονόπλευρη* commenda, όπου κανείς «επενδυτής χρήματος» δεν συμμετέχει άμεσα στην εμπορική αποστολή ως τέτοια.

Ο εντολοδόχος-«διαχειριστής» της εμπορικής επιχείρησης έχει την εξουσιοδότηση να κάνει την καλύτερη δυνατή χρήση των χρημάτων που επενδύονται στο εγχείρημα για να επιτύχει τους στόχους που θέτει ο «επενδυτής». Ωστόσο, η ανάθεση προς τον «διαχειριστή» δεν είναι πάντα χωρίς όρους ή περιορισμούς:

«Όταν ο επενδυτής εργασίας δεν ελάμβανε μια τέτοια ανάθεση χωρίς περιορισμούς, η ελευθερία του για δράση ήταν κάπως περιορισμένη, ιδίως όσον αφορά τρίτα μέρη [...] [δεν] επιτρεπόταν να συνενώσει το κεφάλαιο της commenda με άλλα περιουσιακά στοιχεία που είχε στην κατοχή του και δεν του επιτρεπόταν να το επενδύσει σε μια commenda με ένα τρίτο μέρος» (Pryor 1977: 34).

γ) Μετά την ολοκλήρωση του εμπορικού ταξιδιού, ο «διαχειριστής» υποχρεούται να επιστρέψει το σύνολο των χρημάτων που έχει προκαταβληθεί στον «επενδυτή» που τα προκατέβαλε. Στη συνέχεια, και οι δύο εταίροι διαιρούν τα κέρδη ή τις ζημίες σύμφωνα με την προηγούμενη συμφωνία τους.

«Γενικά, και σε μια αρχέτυπη περίπτωση, ο εντολοδόχος («επενδυτής χρήματος», ΓΜ) λάμβανε τα $\frac{3}{4}$ του οποιουδήποτε κέρδους και υφίστατο το σύνολο της ευθύνης στην περίπτωση απωλειών, ενώ ο υπόλογος για το ταξίδι λάμβανε το $\frac{1}{4}$ οποιουδήποτε κέρδους και δεν είχε καμία υποχρέωση για την απώλεια κεφαλαίου. [...] Σε μια διμερή commenda τα κέρδος διαιρείται συνήθως $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$, ενώ ο εντολοδόχος φέρει τα $\frac{2}{3}$ οποιασδήποτε απώλειας» (Pryor 1977: 7).

Σχήματα ανάλογα με την commenda (που διαφοροποιούνται πλέον από τη χρεοκοινωνία) εισήχθησαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα:

«Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο το εμπόριο ως επάγγελμα άρχισε να προσελκύει όλο και περισσότερους ανθρώπους με “ευγενή” καταγωγή, ίσως επειδή η απώλεια πολλών από τα αυτοκρατορικά εδάφη είχε βάλει φραγμό στην ευημερία των ιδιοκτητών γης. Από την άλλη πλευρά, η αυξημένη επιρροή των Βενετσιάνων και Γενουατών εμπόρων στην οικονομική ζωή

της Κωνσταντινούπολης είχε οδηγήσει στη δημιουργία βυζαντινών αντιγράφων των μορφών εταιρικής σχέσης που έλαβε το εμπόριο στη Δύση. Μεταξύ αυτών των εταιρικών σχέσεων ήταν οι societates (συντροφίαι) που λειτουργούσαν επί ξηράς και οι μονόπλευρες και διμερείς commenda που δραστηριοποιούνταν στο ναυτιλιακό εμπόριο. Οι αριστοκράτες συμμετείχαν συχνά σε πολλές από αυτές τις συμπράξεις, έχοντας πλήρη επίγνωση, ως μέλη μιας κοινωνίας σε παρακμή, της εξουσίας που θα μπορούσε να αποφέρει το χρήμα» (Papagianni, Eleutheria (2002) “Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class”, in Laiou Angeliki (ed.) *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1083-1093: 1093).

Ορισμένοι συγγραφείς που ασχολούνται με τις μορφές «επιχειρηματικών» συμπράξεων και εμπορίου στη Μεσόγειο, θεωρούν ότι στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για καπιταλιστικού τύπου οικονομικές μορφές. Ο Jairus Banaji, ακολουθώντας τον Abraham Udovitch, γράφει:

«Το ισλαμικό εμπορικό δίκαιο και η επιχειρηματική πρακτική γνώριζαν τόσο τις συμφωνίες commenda [*mudāraba*, *qirād*] όσο και τις συμφωνίες και τις επενδυτικές συμπράξεις [*mufāwada*] και, όπως λέει ο Udovitch, “σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά των συμπράξεων και της νομοθεσίας για τις commenda έχουν ήδη αναπτυχθεί πλήρως στην παλαιότερη νομική επιτομή των Χαναφιδών, το *Kitāb al-Asl* του Shaybānī, που συντάχθηκε προς το τέλος του 8ου αιώνα”. Ως εκ τούτου, οι βασικοί θεσμοί του εμπορίου μακρινών αποστάσεων ήταν σταθερά σε ισχύ, σίγουρα πολύ πριν από το τέλος του 8ου αιώνα. Ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι όμως ότι προηγήθηκε του καπιταλισμού της Μεσογείου μια προηγούμενη παράδοση καπιταλιστικής δραστηριότητας (πάνω στην οποία οικοδομήθηκε ο καπιταλισμός της Μεσογείου), κάτι που μέχρι στιγμής έχει τύχει πολύ λιγότερης προσοχής» (Banaji, Jairus (2010) *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*, Leiden and Boston: Brill: 262, η έμφαση προστέθηκε).

Ο Gene Heck, μάλιστα, υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός έχει αραβικές ρίζες και ότι οι ισλαμικές πιστωτικές συμπράξεις είχαν καπιταλιστικό χαρακτήρα:

«Συνεπώς, αν ο τελικός στόχος του εμπορικού καπιταλισμού είναι πράγματι η “προσαύξηση του κεφαλαίου”, τότε τα κίνητρα πίσω από τις μεσαιωνικές ισλαμικές πιστωτικές συμπράξεις μπορούν, σχεδόν εξ ορισμού, να περιγραφούν αναδρομικά ως “καπιταλιστικά”» (Heck, Gene

W. (2006) *Charlemagne, Muhammad, and the Arab Roots of Capitalism*, Berlin - New York: Walter de Gruyter: 103).

Είναι προφανής στα παραπάνω η λανθασμένη ταύτιση των προκαπιταλιστικών χρηματοπαραγωγικών τρόπων παραγωγής με τον καπιταλισμό. Είναι εξίσου λανθασμένη η άποψη ότι τα «συνεργατικά» πιστωτικά σχήματα τύπου *commenda* συνιστούσαν μια «παράδοση καπιταλιστικής δραστηριότητας» (παρά τις φαινομενικές τους ομοιότητες π.χ. με τις ετερόρρυθμες εταιρίες). Τόσο τα συμβόλαια *qirād* όσο και τα συμβόλαια *commenda* είναι κατ' αρχάς ενδείξεις για την έναρξη μιας διαδικασίας διαχωρισμού του κινητού πλούτου (χρήμα ή «κεφάλαιο», το οποίο συγκεντρώνεται αποκλειστικά στα χέρια των «σταθερής εγκατάστασης επενδυτών») και της εργασίας. Η εργασία δεν θεωρείται πλέον ως «επένδυση» σύμμετρη με ή ακόμη ισοδύναμη με τη «χρηματική επένδυση». Αντίθετα, το χρήμα προκαταβάλλεται για να απασχοληθεί η εργασία που θα θέσει σε κίνηση το εμπορικό εγχείρημα.¹³ Από την άποψη του σταθερής εγκατάστασης (μη ταξιδεύοντος) «επενδυτή» (ή «στατικού συνεργάτη» - Abulafia 1977: 14), τα κέρδη του εμπορίου εμφανίζονται ως απόδοση από το χρήμα που έχει προκαταβάλει.

Αυτή η διαδικασία διαχωρισμού μεταξύ «επενδύσεων σε χρήμα» και «επενδύσεων στην εργασία» είναι περισσότερο εμφανής στη μονόπλευρη *commenda*, στην οποία όλο το χρήμα προκαταβάλλεται από τους «στατικούς» εμπόρους ή άλλους ιδιοκτήτες χρήματος που δεν συμμετείχαν στο εμπορικό ταξίδι, σε αντίθεση με τις διμερείς *commenda*, στις οποίες συμμετείχε και ο ταξιδεύων εταίρος (αφεντικό και «διαχειριστής» του εμπορικού εγχειρήματος) – ή ακόμη και τα μέλη του πληρώματος, που έπαιρναν μέρος και ως «επενδυτές χρήματος» (ή εμπορευμάτων).

Η μονόπλευρη *commenda* είχε εκτοπίσει τη διμερή *commenda* στις πόλεις-κράτη της Βόρειας Ιταλίας από το τέλος του δωδέκατου αιώνα. Στη Γένοβα, «ο λόγος μονόπλευρων προς διμερείς *commenda* ανέβηκε από 0,38:1 την περίοδο 1156-64 σε 5,54:1 το 1200» (Pryor 1977: 13). Στη Βενετία, η διμερής *commenda* απαγορεύτηκε το 1242, στα διατάγματα που εξέδωσε ο αναπληρωτής Δόγης Raniero Dandolo (όπ.π.: 10), μεταξύ άλλων λόγων, σε μια προσπάθεια των κρατικών αρχών να ελέγξουν τους αλλοδαπούς που επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν το βενετικό ναυτιλιακό εμπόριο.¹⁴

13 «Το *qirād* μετατρέπεται σε μίσθωση εργασίας αν ο επενδυτής-εργασίας λαμβάνει μια σταθερή αμοιβή αντί για ένα μερίδιο του κέρδους» (Pryor 1977: 32).

14 Τα ιστορικά στοιχεία που έχουν επιβιώσει δεν παρέχουν μια σαφή εικόνα για την έκταση των συμβάσεων *commenda* σε σχέση με τα ταξίδια που χρηματοδοτούνταν αποκλειστικά από τους εταίρους που λαμβάνουν μέρος στο εμπορικό ταξίδι: «Οι συμβάσεις είναι φυσικά συμβάσεις σύμπραξης που αφορούν δύο ή περισσότερα

Η μονόπλευρη *commenda* έγινε δημοφιλής όχι μόνο μεταξύ των εμπόρων αλλά, γενικότερα, μεταξύ των ευπόρων «ανδρών και γυναικών από πολύ διαφορετικά επαγγέλματα και συνθήκες» (Lane 1966: 61). Καθώς δεν υπήρχαν όρια στον αριθμό των ατόμων που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν από κοινού μια μονόπλευρη *commenda*, αυτή λειτουργούσε και ως «κοινό καταθετικό ταμείο» που έδινε στους συμμετέχοντες την ευκαιρία να αυξήσουν το εισόδημά τους, ιδίως μετά το τέλος της ενεργού οικονομικής τους δραστηριότητας.

Ωστόσο, ακόμη και η μονόπλευρη *commenda* συνέχιζε να φέρει στοιχεία συμπρακτικής ή συνεταιριστικής σχέσης μεταξύ ενός ή περισσοτέρων «στατικών» επενδυτών και ενός ενεργού εταίρου (του ταξιδεύοντος «διαχειριστή»).

Αυτό ήταν ακόμη πιο έντονο όταν ο «διαχειριστής» έπαψε να χρησιμοποιεί ανελεύθερη εργασία (ως ιδιοκτήτης δούλων), δηλαδή όταν άρχισαν να προσλαμβάνονται ως ναυτικοί ελεύθεροι άνδρες στους οποίους πληρωνόταν μισθός: ο «συνεταιρισμός» ή η «συντροφία» επεκτάθηκε τότε και μεταξύ του «διαχειριστή» και των μελών του πληρώματος, τα οποία επίσης αμείβονταν ως «συνεργάτες», και με την έννοια αυτή δεν είχαν ακόμα μετατραπεί σε προλετάριους, διατηρούσαν μια, έστω περιορισμένη, πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής («συμμετοχή στα κέρδη», βλ. την επόμενη ενότητα).

Επομένως θα ήταν λάθος να ερμηνευθεί η *commenda*, το *qirād* ή οποιαδήποτε σχετική μορφή χρηματοδότησης βασισμένη σε μια συνεταιρική διαπροσωπική σχέση μεταξύ του κατόχου χρήματος και του «επενδυτή» εργασίας ως μορφές καπιταλιστικής πίστης. Θα συμφωνήσω, ωστόσο, ότι το εμπόριο καθώς και χρηματοπιστωτικά σχήματα, όπως η *commenda* ή το *qirād*, ανήκαν στη σειρά εκείνη αποφασιστικών παραγόντων που προετοίμασαν τον έδαφος για την εμφάνιση του καπιταλισμού.¹⁵ Αποτελούσαν τον κοινωνικό

άτομα. Δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίζουμε ποιο ποσοστό των συναλλαγών στη Γένοβα και τη Βενετία χρηματοδοτήθηκε από συμπράξεις και ποιο ποσοστό χρηματοδοτήθηκε από μεμονωμένους εμπόρους που ταξίδεψαν στο εξωτερικό χωρίς υποχρέωση σε κάποιο δεύτερο μέρος» (Abulafia 1977: 13).

15 Όπως τονίζει ο Jaius Banaji, «το Ισλάμ συνέβαλε δυναμικά στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Μεσόγειο, εν μέρει επειδή διατήρησε και επέκτεινε τη νομισματική οικονομία της ύστερης αρχαιότητας και τις καινοτόμες επιχειρηματικές τεχνικές που έγιναν οι βασικές αρχές του μεσογειακού εμπορίου (ιδίως συμπράξεις και συμβάσεις *commenda*), καθώς και επειδή οι θαλάσσιοι λιμένες του μουσουλμανικού κόσμου έγιναν πλούσια πηγή λεηλασίας χρηματικού κεφαλαίου, που χρηματοδότησε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη του θαλάσσιου καπιταλισμού στην Ευρώπη» (Banaji 2010: 267-68). Όμως η συμβολή των βυζαντινών εμπορικών και πιστωτικών παραδόσεων ήταν εξίσου ισχυρή! Εξάλλου, η κατάκτηση και ο διαμελισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά την Τέταρτη Σταυροφορία επέτρεψαν τη λεηλασία και το σφετερισμό από τους Βενετούς (και τους Γενουάτες) οικονομικών πόρων που ήταν τουλάχιστον εξίσου σημαντικοί με εκείνους που λεηλατήθηκαν από τον «μουσουλμανικό κόσμο»!

και οικονομικό χώρο των «κατόχων χρήματος», των οποίων η «αντιπαράθεση και επαφή» με τους προλετάριους συνιστούσε μια ιστορική ενδεχομενικότητα.

Η *commenda* δεν αποτελεί λοιπόν καπιταλιστική χρηματοπιστωτική μορφή, αν και διευκόλυνε και στήριζε τη δημιουργία τέτοιων μορφών. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες μορφές «συνεταιρικής» ή πίστης που συζητήθηκαν σε αυτό το κεφάλαιο. Ο καπιταλισμός είναι, πάνω απ' όλα, μια ιστορικά ειδική σχέση μεταξύ του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του άμεσου εργαζόμενου. Αν και η προκαπιταλιστική πίστη προηγήθηκε του σχηματισμού της καπιταλιστικής σχέσης, η *καπιταλιστική πίστη*, όντας μια πτυχή αυτής της σχέσης, έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν από τις μορφές προκαπιταλιστικής πίστης.

Όπως συζητήσαμε στο 1^ο Σεμινάριο, ο καπιταλισμός συνεπάγεται τη δημιουργία ενός *απόσπου-πραγματοποιημένου χρηματοπιστωτικού συστήματος*, που διαφέρει ριζικά από τις πιστωτικές σχέσεις που συνοδεύουν τον ελληνορωμαϊκό κόσμο αλλά και τα μεταγενέστερα προκαπιταλιστικά διαπροσωπικά ή συνεταιριστικά σχήματα χρηματοδότησης που πιο πάνω παρουσιάσαμε.¹⁶

Ο Βέρνερ Ζόμπαρτ (Werner Sombart 1863-1941, σημαντικός εκπρόσωπος των οικονομολόγων της λεγόμενης Γερμανικής Ιστορικής Σχολής), μη μαρξιστής οικονομολόγος ο ίδιος αλλά γνώστης του μαρξικού έργου και κατά την πρώτη φάση της συγγραφικής του δραστηριότητας επηρεασμένος από αυτό, γράφει σχετικά:

«Από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης πρέπει πάνω απ' όλα να τονίσουμε το γεγονός ότι στο αξιόγραφο υποστασιοποιείται ένα μη προσωπικό αλλά “πραγματοποιημένο” χρέος (ή μια πραγματοποιημένη σχέση απαίτησης ή με τη γενικότερη έννοια μια πραγματοποιημένη πιστωτική σχέση)». Αυτό θέτει σε κίνηση μια «*διαδικασία χρηματιστηριοποίησης της εθνικής οικονομίας*» (Werner Sombart, 1911, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*: 60-61).

2.3. Ο συμβολαιακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής

¹⁶ Μιλώντας για την αρχαιότητα, ο Scott Meikle επισημαίνει: «Δεν υπήρχε κανενός είδους μέσο πίστωσης και η κάθε συναλλαγή ρυθμιζόταν σχεδόν πάντοτε με υλική αυτοπρόσωπη μεταβίβαση, την οποία έκανε είτε ο ίδιος ο εντολέας είτε κάποιος διαπιστευμένος πράκτορας, ακόμα κι αν αυτοί έπρεπε να ταξιδέψουν. Δεν υπήρχε σύστημα τήρησης βιβλίων και ισολογισμών. Οι έννοιες της χρέωσης και της πίστωσης ήταν άγνωστες [...] και δεν υπήρχε κάποια συγκεκριμένη μέρα ρύθμισης των εκκρεμοτήτων, ανά τρίμηνο ή κατ' άλλο τρόπο» (Scott Meikle 2000, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη*: 205).

Στην ιταλική χερσόνησο, δημιουργήθηκε σταδιακά, ήδη από τον 9^ο αιώνα, μια σειρά από ναυτικές-εμπορικές πόλεις-κράτη. Σημαντικότερο ήταν το Αμάφι αρχικά, και στη συνέχεια, η Πίζα, η Γένοβα και η Βενετία, από τον 11^ο και 12^ο αιώνα.

Παρότι η εμπορική κυριαρχία της Βενετίας αρχικά στην Αδριατική και στη συνέχεια στη Μεσόγειο στηρίχτηκε αρχικά σε μεγάλο βαθμό στο δουλεμπόριο του διεξήγαγε με το Βυζάντιο, οι σχέσεις δουλοκτησίας στο εσωτερικό της βενετικής επικράτειας περιορίστηκαν σε οριακό επίπεδο.

Με την υποχώρηση της δουλείας στις πόλεις-κράτη της ιταλικής χερσονήσου προς όφελος της εργασίας θεσμικά ελεύθερων ανθρώπων ήδη από τον 11^ο αιώνα, ένας νέος προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χρηματοπαραγωγικών οικονομικών σχέσεων κυριάρχησε στο θαλάσσιο εμπόριο και στις ευρύτερες οικονομικές δραστηριότητες, ο οποίος συνδύαζε τη μισθωτή σχέση με συμπρακτικά σχήματα διαφόρων μορφών, μέσω των οποίων ο άμεσα εργαζόμενος διατηρούσε ακόμα κάποιου τύπου πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής.

Μπορούμε να ονομάσουμε αυτόν τον νέο προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής *συμβολαιακό χρηματοπαραγωγικό τρόπο παραγωγής*, για να τονίσουμε την ειδική συμβολαιακή σχέση μεταξύ του κατόχου χρήματος και του εργαζόμενου, που επέτρεπε στον τελευταίο να έχει πρόσβαση σε «κεφάλαιο» και «κέρδος».

Ο ιδιοκτήτης χρήματος ερχόταν σε επαφή τον εργαζόμενο που ήταν ελεύθερος (απαλλαγμένος) από κάθε μορφή προσωπικής εξάρτησης ή δουλείας, αλλά που δεν ήταν «ελεύθερος» από μέσα παραγωγής. Με άλλα λόγια, δεν ήταν προλετάριος, έστω και αν ένα μέρος του εισοδήματός του προερχόταν από την καταβολή μισθού. *Ο συμβολαιακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής* συνεπαγόταν μια σχέση *οικονομικής εκμετάλλευσης* του εργαζόμενου από τον ιδιοκτήτη χρήματος, ο οποίος ιδιοποιείτο την υπερεργασία του εργαζόμενου. Ο ιδιοκτήτης χρήματος και ο «διαχειριστής» συγκέντρωναν τόσο την κυριότητα όσο και την κατοχή (διαχείριση) των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, ο εργαζόμενος είχε επίσης (περιορισμένη) πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής (του «κεφαλαίου»), τόσο μέσω της συμμετοχής στη «διανομή των κερδών», όσο και μέσω του δικαιώματος εμπορίας ίδιων εμπορευμάτων.

Μπορούμε να ισχυριστούμε λοιπόν ότι στις πόλεις-κράτη της βόρειας ιταλικής χερσονήσου, η πρόσβαση στην κυριότητα του «κεφαλαίου» εκ μέρους των εργαζομένων αποτελούσε έκφραση της ικανότητάς τους να αντιστέκονται στην αύξηση της εκμετάλλευσης από μια ολιγαρχία κατόχων χρήματος, στο εσωτερικό ενός κράτους που εξέφραζε τα ταξικά συμφέροντα αυτής της ολιγαρχίας.

Στα εμπορικά ταξίδια στη Μεσόγειο, τα μέλη του πληρώματος λάμβαναν ένα ποσοστό της τελικής απόδοσης της «επιχείρησης», το οποίο υπερέβαινε το επίπεδο του όποιου μισθού τους είχε ήδη καταβληθεί από τον «διαχειριστή» ή τον «στατικό έμπορο» (ιδιοκτήτη χρήματος). Επίσης, από ένα σημείο και μετά οι ναυτικοί ήταν εταίροι και ως «έμποροι», καθώς μετέφεραν και δικά τους εμπορεύματα σε κάθε εμπορικό ταξίδι, και επομένως, ακόμη και αν λάμβαναν μισθό, δεν είχαν μετατραπεί σε προλετάρους, δεδομένου ότι διέθεταν μέρος του εμπορικού «κεφαλαίου που επενδύθηκε» στην επιχείρηση.

Όπως γράφει ο Frederic C. Lane, αναφερόμενος στη Βενετία πριν από το δέκατο τέταρτο αιώνα,

«Ο ημερήσιος μισθός ήταν μόνο ένα μέρος αυτού που ο ναυτικός ανέμενε να κερδίσει από ένα ταξίδι. Στα εμπορικά ταξίδια, όλοι είχαν δικαιώματα να μεταφέρουν εμπορεύματα με τα οποία να εμπορεύονται» (Lane 1973: 168).

«Στη θάλασσα, ήταν έμποροι καθώς και ναυτικοί ή κωπηλάτες, έτσι ώστε να είναι δύσκολο τον δωδέκατο ή ακόμα και τον δέκατο τρίτο αιώνα να τραβήξει κανείς τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ του ταξιδεύοντος εμπόρου και εμπόρου-ναυτικού. [...] Το χάσμα μεταξύ των ναυτικών και των εμπόρων δημιουργήθηκε όταν οι ταξιδεύοντες έμποροι μετατράπηκαν σε σταθερά εγκατεστημένους εμπόρους» (Lane 1973: 168).

Ο συμβολοιακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής κυριάρχησε στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό, τόσο αναφορικά με το θαλάσσιο εμπόριο, όσο και στις μανιφακτούρες που ίδρυσε το κράτος για την παραγωγή πλοίων (Arsenale), σκοινιών (Tana) και νομισμάτων (Zecca). Οι μάστορες που με τους μαθητευόμενους ή τους λίγους μισθωτούς τους δούλευαν σε αυτές τις μανιφακτούρες, ήταν υπεργολάβοι και ταυτόχρονα μικροεπιχειρηματίες στα δικά τους καταστήματα.

Εντούτοις, η κυριαρχία του συμβολοιακού χρηματοπαραγωγικού τρόπου παραγωγής δημιούργησε ένα οικονομικό-πολιτικό σύστημα ιδιαίτερης ισχύος, που μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την ραγδαία διάδοση των χρηματοπαραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων (συμπεριλαμβανομένης της ληστείας και πειρατείας) που δημιούργησαν οι σταυροφορίες (1^η: 1096-1099, 2^η: 1147-1149, 3^η: 1189-1192, 4^η: 1202-1204 – κατάληψη Κωνσταντινούπολης), αλλά και την κάμψη της ισχύος και εσωτερικής συνοχής της βυζαντινής αυτοκρατορίας – καθώς οι φεουδαρχικές σχέσεις και η συνακόλουθη αυτονόμηση περιοχών αφενός και οι πόλεμοι και εισβολές αφετέρου ενέτειναν την παρακμή και αποσάθρωση του βυζαντινού κράτους.

Ήταν αυτό το σύστημα που δημιούργησε τους όρους ώστε η Βενετία να μετατραπεί από μια πρώην βυζαντινή επαρχία σε ένα ανεξάρτητο κοινωνικό σχηματισμό, από σύμμαχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης, και από μια επαρχιακή εμπορική πόλη στην Αδριατική σε μια μεγάλη αποικιακή δύναμη σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Παρά το γεγονός ότι όλη η διαδικασία συνδέθηκε με πολλαπλές ιστορικές ενδεχομενικότητες – μια αλληλουχία τυχαίων περιστάσεων και συμπτωματικών αιτιών – μια εξήγηση για αυτή την εξαιρετική ανοδική πορεία πρέπει εξίσου να αναζητηθεί στον κοινωνικό χαρακτήρα ή την εσωτερική δομή και συνεκτικότητα της βενετικής κοινωνίας και στην εξ αυτών απορρέουσα ισχύ του βενετικού κράτους.

Η «λατινική» κυριαρχία στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε βέβαια βραχύβια. Το 1261 Μιχαήλ Παλαιολόγος, αυτοκράτορας μέχρι τότε της Νικαίας, κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη και αποκατέστησε τη βυζαντινή αυτοκρατορία, εγκαινιάζοντας μια περίοδο συνεργασίας με το κράτος της Γένοβας. Πλέον οι φεουδαρχικές σχέσεις είχαν καθοριστικό ρόλο στο βυζαντινό κράτος με αποτέλεσμα η επικυριαρχία της κεντρικής κρατικής εξουσίας να είναι μάλλον σκιώδης. Στο νέο αυτό πλαίσιο, οι χρηματοπαραγωγικές οικονομικές σχέσεις και τα κράτη της ιταλικής χερσονήσου όπου οι σχέσεις αυτές είχαν κυριαρχήσει, έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο.

Σύμφωνα με την Αγγελική Λαΐου, αυτή η αποδυνάμωση του κεντρικού κράτους, ιδιαίτερα από τον δέκατο τέταρτο αιώνα και μετά, αύξησε τη σημασία του εμπορίου μακρινών αποστάσεων και του θαλάσσιου εμπορίου, που λειτουργούσαν ως διαδικασίες επικοινωνίας και συνοχής μεταξύ των βυζαντινών περιοχών:

«[...] το βυζαντινό κράτος δεν λειτουργούσε πλέον ως αποτελεσματικός μηχανισμός συνοχής. Ως παράγοντας συνοχής λειτουργούσε κατά τον 14ο και 15ο αιώνα το διεθνές εμπόριο, κυριαρχούμενο και οργανωμένο από τις ιταλικές πόλεις-κράτη, την Πίζα για λίγο, αλλά κυρίως τη Γένοβα και τη Βενετία. Οι ανάγκες και οι δραστηριότητες των Ιταλών εμπόρων μετέτρεψαν την Ανατολική Μεσόγειο σε ένα ολοκληρωμένο εμπορικό σύστημα, στο οποίο ενσωματώνονταν οι διάφορες περιοχές, η καθεμιά με τις δικές του σχέσεις με τους Ιταλούς. Ως αποτέλεσμα, υπάρχουν περιφερειακές οικονομίες - εκείνες της Μακεδονίας και της Θράκης, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου - με κάποια επαφή μεταξύ τους βεβαίως, αλλά με τον σημαντικό παράγοντα να είναι η σχέση τους με τους Ιταλούς και το ρόλο τους στο εμπορικό σύστημα της ανατολικής Μεσογείου» (Laiou 2002-a: 312).

Συμπερασματικά, αυτό που ο Μαρξ περιγράφει ως τον προκαπιταλιστή «κάτοχο χρήματος» παραπέμπει σε διάφορους χρηματοπαραγωγικούς προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και αντίστοιχες χρηματικές και πιστωτικές μορφές.

Ιστορικά, οι χρηματοπαραγωγικοί προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής υπήρξαν πολύ πριν από την εμφάνιση των ελεύθερων (από τα μέσα παραγωγής και τις σχέσεις προσωπικής εξάρτησης) προλεταρίων και επομένως του καπιταλισμού. Στο ιστορικό αυτό πλαίσιο, οι κάτοχοι χρήματος που διευθύνουν οικονομικές διαδικασίες, οι οποίες στοχεύουν σε χρηματικές απολαβές ως αυτοσκοπό, δεν ήταν καπιταλιστές, αλλά αφεντικά ή δανειστές στο πλαίσιο ακριβώς προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, και στις περισσότερες περιπτώσεις δρούσαν «στους πόρους» των κοινωνιών. Ο χρηματοπαραγωγικός δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής είναι η παλαιότερη και πλέον ανθεκτική στο χρόνο προκαπιταλιστική μορφή χρηματοπαραγωγικής παραγωγής.

Ο συμβολαιακός χρηματοπαραγωγικός τρόπος παραγωγής εμφανίστηκε πολλούς αιώνες αργότερα, αναδείχθηκε κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στη Βενετία, στη Γένοβα και σε άλλες πόλεις-κράτη της ιταλικής χερσονήσου και σταθεροποίησε την ισχύ του μέσω μιας κρατικής εξουσίας που παγίωνε τα συμφέροντα των κατόχων χρήματος.

2.4. Η ανάδυση και κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

2.4.1 Σύντομα ιστορικά στοιχεία για την άνοδο της Βενετίας

Μετά την κατάρρευση της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον 5^ο αιώνα (εισβολή Γότθων, Ούνων, τον 6^ο & 7^ο αιώνα Λομβαρδών) μεγάλο τμήμα της βόρειας ιταλικής χερσονήσου παραμένει βυζαντινή επικράτεια.

Ιδρύεται το Εξαρχάτο της Ραβέννας (με αυξημένη ανεξαρτησία από την κεντρική εξουσία).

Το 730 «Εικονοκλασία» (Λέων ΙΙΙ).

Το 751 η Ραβέννα καταλαμβάνεται από τους Λομβαρδούς. Η Βενετία παραμένει βυζαντινή, εκλέγει πλέον τον δικό της Δούκα (Δόγη). Μετά το 787 (τέλος εικονοκλασίας) οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη γίνονται πολύ στενές.

Το 800 ο Πάπας στέφει τον Καρλομάγνο Αυτοκράτορα της «Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». Χαλαρή επικυριαρχία (φεουδαρχικές χωροδεσποτείες).

Η Βενετία παραμένει «βυζαντινή», με εκ των πραγμάτων χαλαρή σύνδεση με την κεντρική εξουσία.

Ντε φάκτο σταδιακή ανεξαρτητοποίηση και στροφή στις «θαλάσσιες επιχειρήσεις»: Δουλεμπόριο με εξαγωγή δούλων στην Κωνσταντινούπολη, πειρατεία, προστασία βυζαντινών περιοχών Δαλματίας κλπ. από πειρατές και εισβολείς (Λομβαρδούς, Άραβες, Νορμανδούς, κλπ.), εμπόριο αλατιού και ξυλείας, βασικός εμπορικός κόμβος για διακίνηση εξελιγμένων-πολυτελών βυζαντινών εμπορευμάτων στη Δύση έναντι πολύτιμων μετάλλων που έρχονται από τη Δύση.

Το 879 στον Δόγη απονέμεται ο τίτλος του Πρωτοσπαθάρου. Μετά το 1082 ονομάζεται Πρωτοσέβαστος και ο Πατριάρχης της Βενετίας Υπέρτιμος. Και οι δύο τίτλοι συνοδεύονται από ετήσιο μισθό.

Το 992 εκδίδεται το 1^ο Χρυσόβουλο του βυζαντινού Αυτοκράτορα που παραχωρεί εμπορικά και φορολογικά προνόμια στη Βενετία εντός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ντε γιούρε αναγνώριση ανεξαρτησίας Βενετίας.

Το 1108 οι Βενετοί εκδιώκουν τους Νορμανδούς από το Δυρράχιο, αποκαθιστώντας τη βυζαντινή κυριαρχία.

Αρχικά «Βασίλισσα της Αδριατικής». Από τον 12^ο αιώνα κύρια εμπορική δύναμη στη Μεσόγειο μαζί με Βυζάντιο, Πίζα και Γένοβα. Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα ο πληθυσμός της Βενετίας και των υπαγόμενων σε αυτήν οικισμών είναι γύρω στις 100.000. 160.000 το 1300.

«Οι Βενετοί φάνταζαν παράδοξοι σε μια σχεδόν εξ ολοκλήρου αγροτική Ευρώπη, επειδή δεν σπέρναν ούτε θέριζαν. Αποκτούσαν την τροφή τους σε αντάλλαγμα για υπηρεσίες μεταφορών και αλάτι» (Lane, F. C. 1973 *Venice, A Maritime Republic*: 305).

Ανταγωνισμοί για μεσογειακό εμπόριο Βενετίας - Πίζας -Γένοβας με όλα τα μέσα. Πρώτη ναυμαχία Βενετίας - Πίζας στα νερά της Ρόδου το 1099. Βυζαντινή πολιτική του «διαίρει και βασίλευε»: Από το 992 μέχρι το 1204 οι βυζαντινοί αυτοκράτορες εξέδωσαν 10 χρυσόβουλα προνομίων (έναντι συμμαχίας) υπέρ της Βενετίας, 5 υπέρ της Γένοβας και 3 υπέρ της Πίζας. Ευάριθμες κοινότητες Βενετών, Γενοβέζων και Πιζάνων εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.

Μετά την 1^η Σταυροφορία (1096-1099), οι σχέσεις Βενετίας - Βυζαντίου χαρακτηρίζονται από εναλλασσόμενες φάσεις σύγκρουσης - συμμαχίας. Καταλυτική σύγκρουση η 4^η Σταυροφορία, που οδήγησε (μέσα από αλληπάλληλες συμπτώσεις και τυχαιότητες) στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.

Μετά το 1204, οι αρχές της Βενετίας τιθασεύουν τη «φεουδαρχική τάση» που ακολουθεί το διαμοιρασμό των βυζαντινών εδαφών και εγκαθιδρύουν μια αποικιακή-συνομοσπονδιακή επικράτεια: Κρήτη-Εύβοια-Μεθώνη-Κορώνη-Ιόνια Νησιά.

Το 1261, όπως ήδη σημειώσαμε, ο Μιχαήλ VIII καταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και αποκαθιστά τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με τη βοήθεια των Γενουατών, τους οποίους αφορίζει ο Πάπας Ιννοκέντιος III.

Το 1284 η Πίζα καταλαμβάνεται και λεηλατείται από τη Γένοβα. Έκτοτε παροξύνεται ο ανταγωνισμός (και οι πόλεμοι) μεταξύ Βενετίας και Γένοβας. Ήδη από το 1262 (με το ξέσπασμα του 1^{ου} βενετο-γενουατικού Πολέμου), για να ανταποκριθεί στις πολεμικές της ανάγκες, η Βενετία εγκαινιάζει την καταγραφή των περιουσιών και τον αναγκαστικό δανεισμό προς το κράτος εκ μέρους των εύπορων και πλούσιων κατοίκων της.

2.4.2. Από τον συμβολαιακό χρηματοπαραγωγικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής

Η οικονομική ανέλιξη της Βενετίας δεν είχε ως «πρωταγωνιστή» την «ιδιωτική πρωτοβουλία» κάποιων τολμηρών εμπόρων ή οποιονδήποτε άλλων «αυτοδημιούργητων» ατόμων που ωθούμενα από την εγωιστική τους φύση «ανέλαβαν επιχειρηματικούς κινδύνους». «Κινητήρια δύναμη» της οικονομικής ανόδου της Βενετίας ήταν η συλλογικότητα μιας τάξης πατρικίων, η οποία έχοντας οργανωθεί από τις αρχές του ενδέκατου αιώνα ως στρατιωτικό-ναυτικό κράτος, λειτουργούσε τόσο ως συντονιστής όσο και ως κύριος «διαχειριστής» μιας πλειάδας οικονομικών επιχειρήσεων: εμπόριο, πειρατεία, λεηλασία, δουλεμπόριο, πόλεμος.

Καίτοι μη αγροτική, εκχρηματισμένη, με διαδεδομένη τη μισθιακή σχέση, με ένα κράτος που διοικείτο από μια κάστα «κατόχων χρήματος» (εφοπλιστές, εμπόρους, βιοτέχνες), με παγιωμένη παράλληλα την «ισότητα απέναντι στον νόμο» στη βάση του ρωμαϊκού δικαίου, με μηχανισμούς φιλανθρωπίας και προστασίας που εξασφάλιζαν την τροφή και τη συναίνεση των φτωχών, η Βενετία δεν αποτελούσε μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ένα καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό.

Οι καταστηματάρχες, τεχνίτες, ναύτες και χειρώνακτες αποτελούσαν το 90% του πληθυσμού και μεγάλο μέρος από τις τρεις τελευταίες κατηγορίες αμείβονταν με μισθό. Εντούτοις, εξακολουθούσαν να έχουν πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής, ήταν τρόπον τινά (και) συνεταιίροι με τα αφεντικά τους. Ακόμα και οι κωπηλάτες ήταν «έμποροι» (κουβαλούσαν δικά τους εμπορεύματα προς πώληση) και συμμετείχαν στα κέρδη της επιχείρησης. Οι μισθωτοί τεχνίτες ήταν επίσης αφεντικά των μαθητευόμενων αλλά και

των δούλων και υπηρετών τους. Πέραν των πλοίων, το μέγεθος των επιχειρήσεων παρέμενε μικρό. Οι βασικοί τρόποι παραγωγής στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό ήταν ο *συμβολαιακός επιχειρηματικός τρόπος παραγωγής* (που ήταν και ο κυρίαρχος), η απλή εμπορευματική παραγωγή, ο μικροεπιχειρηματικός «υβριδικός τρόπος παραγωγής» και ο χρηματοπαραγωγικός δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής.

Οι οικονομικές δραστηριότητες της βενετικής κυρίαρχης τάξης αποτελούσαν μια ανολοκλήρωτη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης, με την έννοια που έδωσε ο Μαρξ στον όρο. Ο ένας πόλος της διαδικασίας, οι Βενετοί κάτοχοι χρήματος και το κράτος τους, είχαν ήδη προσλάβει τα σαφή χαρακτηριστικά μιας νόθας αστικής τάξης. Ο άλλος πόλος, ωστόσο, ο χωρίς παραγωγική ιδιοκτησία ελεύθερος προλετάριος, δεν είχε ακόμη αναδυθεί και ακριβώς για τον λόγο αυτό μπορούμε να την ονομάσουμε νόθα αστική τάξη. Αυτοί που αμείβονταν με μισθό, αδιάφορο αν ήταν φτωχοί, εξακολουθούσαν εντούτοις, όπως είπαμε, να μετέχουν στην κυριότητα των μέσων παραγωγής μέσω «συνεταιριστικών» μορφών που βασίζονταν ακριβώς στο γεγονός ότι ήταν (και) μισθωτοί.

Ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται κυρίως με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, τους βενετο-γενοατικούς πολέμους για την κυριαρχία στη Μεσόγειο που ξεκινούν τον δέκατο τρίτο αιώνα (1^{ος}: 1256-1270, 2^{ος}: 1294-1302, 3^{ος}: 1350-1353, 4^{ος}: 1377-1381), με κύριο «επεισόδιο» τον 4^ο βενετο-γενοατικό πόλεμο στον οποίο παρολίγο να καταληφθεί η Βενετία, τις κρίσεις στο βενετικό αποικιακό σύστημα και την πανώλη (η επιδημία του 1347-1348 μείωσε τον πληθυσμό της Βενετίας από 150.000 σε 80.000), δημιούργησαν τις ιστορικές συνθήκες και τους παράγοντες που τελικά οδήγησαν στην επικράτηση στον βενετικό κοινωνικό σχηματισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής κατά το δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα.

Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν στο σχηματισμό, στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, τεράστιων μανιφακτορικών επιχειρήσεων υπό κρατική ιδιοκτησία με εκατοντάδες εργαζόμενους (στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα οι εργαζόμενοι στο κρατικό ναυπηγείο – ναύσταθμο [Arsenale] ήταν μεταξύ 2.000 και 3.000),¹⁷ οι οποίες οργανώθηκαν με βάση τη

17 Ήδη το 1320 ο Δάντης, εντυπωσιασμένος από το μέγεθος της Arsenale, την παρομοίαζε την κόλαση:

«Καθώς δε εις τον ναύσταθμον των Βενετών κοχλάζει
κατ' εποχάς χειμερινάς η πίσσα η γλοιώδης,
ιν' αύθις τα διάβροχα πισσαλφαστώσουν πλοία [...]
ο μεν την πρόραν, άλλος δε σφυροκοπεί την πρύμνην
εκείνος κόπας τεχνουργεί, κι αυτός σχοινία πλέκει
ακάτιον κι αρτέμωνα ο άλλος αναρράπτει»

(*Θεία Κομωδία*, μετάφτ. Γ.Ε. Αντωνιάδου, 1881: 101).

σχέση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας. Η συνάντηση του χωρίς ιδιοκτησία ή πρόσβαση στην κυριότητα των μέσων παραγωγής προλετάριου με τον συλλογικό κάτοχο χρήματος του βενετικού κράτους «έδεσε» σε αυτές τις μανιφακτούρες. Παράλληλα, όλες οι μη μισθωτές πηγές εισοδήματος της πλειοψηφίας των ναυτικών περιορίστηκαν δραστικά, δημιουργώντας ένα προλεταριάτο μισθωτών ναυτικών. Και στην περίπτωση αυτή, οι κάτοχοι χρήματος στους οποίους δημοπρατείτο για μια ή περισσότερες εμπορικές αποστολές το δικαίωμα χρήσης των κρατικών πλοίων, και οι εφοπλιστές που κατέχουν δικά τους ιδιωτικά πλοία, μετατρέπονται σε καπιταλιστές, καθώς «δένει» πλέον η «επαφή» τους με τους αναδυόμενους προλετάριους. Σε όλες τις περιπτώσεις όπου υπήρχε έλλειψη «ελεύθερης εργασίας», οι μορφές καταναγκαστικής εργασίας, και πάνω απ' όλα ο χρηματοπαραγωγικός δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής, επανεμφανίζεται ως η «αναγκαία» εκδήλωση της «επιχειρηματικότητας».

Τέλος, προκειμένου να υποστηριχθούν οι πολεμικές επιχειρήσεις, δημιουργήθηκε ένα τεράστιο εσωτερικό δημόσιο χρέος και η αντίστοιχη δευτερογενής αγορά αξιογράφων, που αφενός εξέθρεψε μια προηγμένη δημοσιονομική διαχείριση και τις αντίστοιχες δημοσιονομικές πολιτικές και αφετέρου εδραίωσε και επέκτεινε σημαντικά την καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα, με την ανάδυση διαφόρων ειδών τραπεζικών πρακτικών.

Άλλες μορφές πίστωσης που αναπτύσσονταν ταχέως από τις αρχές του 14ου αιώνα ήταν οι συναλλαγές με συναλλαγματικές (Lane 1973: 147 κ.ε.) και οι μαόνες, οι οποίες ήταν οι πρώτες μορφές μετοχικών εταιρειών, που αρχικά αναπτύχθηκαν από Γενοάτες ριψοκίνδυνους επιχειρηματίες τον δέκατο τέταρτο αιώνα, τους οποίους σύντομα μιμήθηκαν οι Βενετοί σε μια προσπάθεια να επιτύχουν μονοπωλιακές συνθήκες στο ναυτιλιακό εμπόριο ορισμένων αγαθών ή στο εμπόριο ορισμένων διαδρομών (Lane 1966: 50 κ.ε.).¹⁸

¹⁸ Η μαόνα ήταν μια μετοχική εταιρία και συγχρόνως ένας «οργανισμός» που ασκούσε πολιτική κυριαρχία. Η Χίος υποτάχθηκε από το 1346 «σε μια εμπορική εταιρία Γενοατών, τη Μαονα των Τζουστινιάνι. [...] Είναι το πρώτο παράδειγμα που διαπιστώνουμε στην ιστορία [...] μιας εμπορικής μετοχικής εταιρείας [...] η οποία ασκεί όλες τις δικαιοδοσίες ενός κυριάρχου» (Finlay, George, 2013, *A History of Greece*, Vol. 5: *Greece Under Ottoman and Venetian Domination*, Oxford: Oxford University Press: 70-71). Η μαόνα της Χίου είχε αρχικό κεφάλαιο 2.300 μετοχών, καθεμιά από τις οποίες είχε αξία 100 γενοάτικων λιρών. «Η διοίκησης ανετέθη εις γενοάτην ποτεστάτον, όστις εξελέγετο υπό του διοικητικού συμβουλίου της χιακής Μαόνας ως και ο καστελάνος της (φρούραρχος) και όλοι οι λοιποί στρατιωτικοί και πολιτικοί υπάλληλοι της πόλεως» (Ζολώτας Γεώργιος Ι., 1924: *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα: 394-395). Τη δομή και λειτουργία της μαόνας υιοθέτησαν αιώνες αργότερα, η Ολλανδική και η Αγγλική Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών.

Η διαπραγμάτευση συμβολαίων μελλοντικής εκπλήρωσης αναφέρεται επίσης τον 14ο αιώνα, ενώ στη δεκαετία του 1350 άρχισαν να εμφανίζονται «πραγματικά ασφαλιστήρια συμβόλαια, με ασφάλιστρα που κυμαίνονταν μεταξύ 15 και 20% του ασφαλισμένου ποσού» (Ferguson 2008: 185). Στα τέλη του 14ου αιώνα, η χρηματοπιστωτική σφαίρα της Βενετίας είχε αναπτυχθεί περισσότερο από οπουδήποτε αλλού.

«Τα ιταλικά εμπορικά κέντρα όπως η [...] Πίζα ή η κοντινή Φλωρεντία αποδείχθηκαν εύφορα εδάφη για [...] τους χρηματοοικονομικούς σπόρους. Αλλά ήταν πάνω απ όλα η Βενετία, περισσότερο εκτεθειμένη από τις άλλες πόλεις στις ανατολικές επιρροές, που έγινε το σπουδαίο πιστωτικό εργαστήριο της Ευρώπης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο πιο διάσημος τοκογλύφος στη δυτική λογοτεχνία είχε ως βάση τη Βενετία» (Ferguson 2008: 33).

Μέχρι τα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα, η Βενετία είχε αναδειχθεί ως ένας καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, εισάγοντας ουσιαστικά τον καπιταλισμό στην Ευρώπη και δημιουργώντας τους όρους για τη διάδοσή του σε άλλες περιοχές (Φλάνδρα, Άμστερνταμ, όπως και στα απολυταρχικά κράτη που διαμορφώνονταν στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, μετά τον Εκατονταετή Πόλεμο: Γαλλία, Αγγλία, κράτη Ιβηρικής).

«Η δημιουργία μιας τακτικής θαλάσσιας σύνδεσης μεταξύ της Μεσογείου και της Βόρειας Θάλασσας καθιέρωσε μια αποφασιστικής σημασίας εισβολή των νότιων [...]. Για τη Μπριζ, αυτό θα μπορούσε να περιγραφεί τόσο ως προσάρτηση όσο και ως νέα εκκίνηση. Ήταν μια προσάρτηση, επειδή οι νότιοι προκατέλαβαν αποτελεσματικά μια εξέλιξη που η Μπριζ θα μπορούσε ενδεχομένως να καταφέρει να θέσει σε κίνηση μόνη της. Ήταν όμως και μια νέα εκκίνηση, υπό την έννοια ότι η άφιξη των ναυτικών, πλοίων και εμπόρων της Μεσογείου έφερε έναν πλούτο αγαθών, κεφαλαίου και εμπορικών και οικονομικών τεχνικών. Πλούσιοι Ιταλοί έμποροι ήρθαν να ζήσουν στην πόλη [...]. Έτσι, η Μπριζ αποτέλεσε το κέντρο μιας τεράστιας περιοχής εμπορικών συναλλαγών, που καλύπτει όχι λιγότερο από τη Μεσόγειο, την Πορτογαλία, τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Ρηνανία και τη Χάνσα. Η πόλη μεγάλωσε σε μέγεθος: 35.000 κάτοικοι το 1340, και ενδεχομένως 100.000 το 1500 [Braudel, Fernand (1984) *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Vol. 3: The Perspective of the World*, New York: Harper & Row: 99].

«Πρέπει να επισημανθεί ότι μέχρι το 1750 τα κυρίαρχα κέντρα ήταν πάντα πόλεις, πόλεις-κράτη. Το Άμστερνταμ, που εξακολουθούσε να κυριαρχεί στον οικονομικό κόσμο στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, δικαιολογημένα μπορεί να ονομαστεί το τελευταίο από τις πόλεις-κράτη, η τελευταία πόλις [polis] της ιστορίας. Πίσω της, οι Ηνωμένες Επαρχίες δεν ήταν παρά

μια σκιώδης κυβέρνηση. [...] Ως εκ τούτου, μέχρι το 1750, η Ευρώπη περιστράφηκε γύρω από μια σειρά σημαντικών πολέων που είχαν αναδειχθεί ως αποτέλεσμα του ρόλου που έπαιξαν: Βενετία, Αμβέρσα, Γένοβα και Άμστερνταμ» (Braudel, Fernand, (1979) *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.: 95-96).

Στη Μεσόγειο και ειδικότερα στη γεωγραφική περιοχή στην οποία δημιουργήθηκε το νεοελληνικό κράτος αναπτύχθηκαν διάφορες μορφές χρηματοπαραγωγικών οικονομικών δραστηριοτήτων, παράλληλα με την ανάδυση και κυριαρχία του καπιταλισμού στη Βενετία και σε άλλες πόλεις κράτη της ιταλικής χερσονήσου – εξέλιξη που επιτάχυνε και ενίσχυσε το θαλάσσιο εμπόριο και τις άλλες μορφές εγγραμμιατισμού των κοινωνιών. Η εξέλιξη αυτή δεν αναστάλη ούτε με την οθωμανική κατάκτηση του Βυζαντίου. Παρά την κυριαρχία του ασιατικού τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό της, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ενσωμάτωσε και σε ένα βαθμό στήριξε τις χρηματοπαραγωγικές δραστηριότητες, αφενός ως πηγή δοσιμάτων και αφετέρου ως βάση ανταγωνισμού με τις δυτικές δυνάμεις. Όπως παρατηρεί ο Αμερικανός ιστορικός, σερβικής καταγωγής Traian Stoianovich σχετικά με την οικονομική προστασία που παρείχαν οι οθωμανικές αρχές στους υπηκόους τους:

«Η νίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμβόλιζε, στον οικονομικό τομέα, μια νίκη των Ελλήνων, των Τούρκων, των αλλαξοπιστήσαντων Χριστιανών, των Αρμενίων, Ραγκουσιανών και Εβραίων, μετά από δύο αιώνες εμπορικής ηγεμονίας της Βενετίας και της Γένοβας» (αναφέρεται από τον Lane 1973: 300).

3. Κοινωνική συνοχή χωρίς έθνος

3.1. Καπιταλισμός χωρίς έθνος (Βενετία, Γένοβα κλπ.)

Από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα το αργότερο, το βενετικό κράτος είχε αποκτήσει τα δύο βασικά χαρακτηριστικά ενός καπιταλιστικού τύπου κράτους:

(α) απρόσωπη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών που βασίζονται στην «κυριαρχία του νόμου» και «ίση δικαιοσύνη» για όλους τους κατοίκους της βενετικής επικράτειας, ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο κοινωνικό τους στάτους (πατρίκιοι, πολίτες από γέννηση, λαϊκοί («popolari»), μετανάστες, υπηρέτες ή δούλοι), και

(β) «σχετική αυτονομία» του κράτους και των πολιτικών και οικονομικών του λειτουργιών ή παρεμβάσεων από τις επιμέρους μερίδες της άρχουσας τάξης, έτσι ώστε να εμποδώνονται τα στρατηγικά συμφέροντα της βενετικής αστικής τάξης ως «κοινά συμφέροντα» της Δημοκρατίας. Και τα δύο στοιχεία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συναίνεσης των εξουσιαζόμενων τάξεων προς την πολιτική εξουσία, αλλά και των αποικιακών πληθυσμών και των μεταναστών που εγκαθίσταντο στη Βενετία από άλλα μέρη της Μεσογείου και την ιταλική χερσόνησο.

Όντας όχι απλώς μια πόλη-κράτος, αλλά μια αποικιακή αυτοκρατορία, η Βενετία ανέπτυξε θεσμούς και τεχνικές μέσω των οποίων ετερογενείς πληθυσμοί αντιμετωπίζονταν με συλλογικό και στατιστικό τρόπο – υπό απρόσωπους όρους.

Το βενετικό καπιταλιστικό κράτος, χωρίς να αποτελεί εθνικό κράτος, δημιούργησε με επιτυχία μορφές οικονομικής και κοινωνικής διάδρασης, καταστολής, δημοκρατικής αντιπροσώπευσης και νομιμοφροσύνης προς τις αρχές, που διευκόλυναν τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, διατηρώντας παράλληλα μια πολυπολιτισμική κοινωνία.

Το κράτος κατασκεύαζε την «ιστορία» των «βενετικών πραγμάτων»,¹⁹ χωρίς ποτέ να αναδυθεί ένα βενετικό έθνος και χωρίς βεβαίως να υφίσταται το ιταλικό έθνος. Οι καταστρεπτικοί βενετογενουατικοί πόλεμοι δεν περιείχαν ποτέ ένα στοιχείο εμφυλίου πολέμου, δεν θεωρήθηκαν μάλιστα εμφύλιοι πόλεμοι ούτε από τον σύγχρονο ιταλικό εθνικισμό ή τους Ιταλούς ιστορικούς, που θεμελιώνουν την τρισχιλιετή ιστορία του «ιταλισμού» στην ίδρυση της αρχαίας Ρώμης περί το 750 π.Χ.

Μπορούμε λοιπόν να κρατήσουμε ένα πρώτο εύρημα: Ο καπιταλισμός προηγείται του έθνους, ή διαφορετικά, οι πρώτοι αιώνες της κυριαρχίας του καπιταλισμού χαρακτηρίζονται από μορφές κοινωνικής συνοχής και ιδεολογικής ηγεμονίας που δεν στηρίζονται στην εθνική εκδοχή του «από κοινού ανήκειν» και στον εθνικισμό.

3.2. Προκαπιταλιστικές μορφές κοινωνικής συνοχής

Σε κάθε κοινωνικό σύστημα (π.χ. το αρχαίο δουλοκτητικό κοινωνικό σύστημα) – και συνεπώς σε αναφορά με κάθε πολιτικο-κοινωνική εξουσιαστική δομή (π.χ. το αρχαίο

¹⁹ Το 1486 η Γερουσία απέρριψε τις εκδοχές της Βενετσιάνικης ιστορίας που είχαν συγγράψει κάποιοι από τους πλέον εξέχοντες λογίους της Βενετίας και ενέκρινε το *Rerum Venetarum* (Περί Βενετικών Πραγμάτων) που συντάχθηκε «από έναν επαγγελματία κλασικιστή δευτέρου επιπέδου που ονομαζόταν Sabellico» (Lane 1973: 220).

αθηναϊκό κράτος), οι σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής εξουσίας διαμορφώνουν έναν συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής συνοχής, ή με άλλη διατύπωση, *μια ειδική ενότητα ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις κυριαρχούμενες τάξεις του κοινωνικού σχηματισμού.*

1. Οι αρχαίοι Αθηναίοι διακρίνονται ως «Αθηναίοι» από τους αρχαίους Θηβαίους κλπ., καίτοι βέβαια αμφοτέρωθεν ανήκουν στους «Έλληνες», που διακρίνονται ως τέτοιοι από τους «βάρβαρους» (Ιλλυριούς, Πέρσες, Σκύθες κλπ.).²⁰

2. Και πριν την ανάδυση του καπιταλισμού, ήταν απολύτως σαφές το «από κοινού ανήκειν» των κατοίκων της Βενετίας. Καταγράφω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Το 1187, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ισαάκ Β΄ Άγγελος εξέδωσε τρία χρυσόβουλα (ανώτατα αυτοκρατορικά διατάγματα που έφεραν τη χρυσή σφραγίδα του βυζαντινού κράτους) με τα οποία παραχωρούνταν στο κράτος της Βενετίας εμπορικές διευκολύνσεις, φοροαπαλλαγές, προβλήτες φορτοεκφόρτωσης εμπορευμάτων στην Κωνσταντινούπολη και άλλα προνόμια. Επρόκειτο για μια διακρατική συμφωνία, στην οποία ορίζονταν τα ανταλλάγματα προς το Βυζάντιο όχι απλώς του κράτους της Βενετίας, αλλά και των Βενετών. Τα ανταλλάγματα αυτά αφορούσαν δηλαδή όχι μόνο τις βενετικές κρατικές αρχές, αλλά και «τους Βενετούς», δηλαδή όλους τους υπηκόους του κράτους της Βενετίας, ακόμα και αυτούς που ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη. Όπως σημειώνει η Δάφνη Πέννα:

«Προβλέπεται ότι σε περίπτωση που η Ρωμανία [η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη “δυτική” ορολογία, ΓΜ] δεχτεί επίθεση από στόλο που αποτελείται από 40 ή περισσότερα πλοία, η Βενετία πρέπει να παράσχει 40 πλοία και άνω (έως 100) στη Ρωμανία εντός έξι μηνών. Αυτά τα πλοία θα κατασκευαστούν στη Βενετία με έξοδα της Ρωμανίας [...] Οι διατάξεις περί όρκων περιλαμβάνονται επίσης εδώ και για τους Βενετούς που αναλαμβάνουν την κατασκευή πλοίων και για τους καπετάνιους που θα τα διοικήσουν. Αναφέρεται ότι ο αυτοκράτορας διατηρεί το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει τα τρία τέταρτα του αριθμού των Βενετών που ζουν στη Ρωμανία για τον στόλο, πληρώνοντάς τους τον αντίστοιχο μισθό. [...] Αναφέρεται επίσης ότι τα πληρώματα πρέπει να είναι πιστοί στον αυτοκράτορα και πρέπει να πολεμήσουν τους εχθρούς, χριστιανούς ή όχι, για

20 Η αρχαιοελληνική έννοια του «βαρβάρου» ως «ξένου» προς τους Έλληνες δομείται συνήθως στο κριτήριο της γλώσσας. Εντούτοις ενίοτε καταγράφονται και φυλετικά κριτήρια, όπως π.χ. στο έργο του Πλάτωνα, ο οποίος θεωρεί του Αθηναίους τους μόνους φυλετικά «καθαρούς» Έλληνες: «Τόσο πράγματι σταθερό και εύρωστο είναι το αίσθημα γενναιοφροσύνης και ελευθερίας της πόλης και φύσει εχθρικό προς τους βαρβάρους, επειδή είμαστε καθαρόαιμοι Έλληνες και δεν ήλθαμε σε επιμειξία με βαρβάρους. Άλλωστε, δεν συγκατοικούν μ' εμάς ούτε Πέλοπες ούτε Κάδμοι ούτε Αιγύπτιοι και Δαναοί ούτε άλλοι πολλοί, οι όποιοι συμβατικά μεν είναι Έλληνες, ενώ από καταγωγή είναι βάρβαροι. Εμείς κατοικούμε [σ' αυτήν την πόλη, ΓΜ] ως γνήσιοι Έλληνες, χωρίς βαρβαρικές προσμειξίες, και γι' αυτό έχει εμποτιστεί η πόλη με βαθύ το μίσος για τις ξένες φυλές. Πάλι όμως απομονωθήκαμε, επειδή δεν θελήσαμε να διαπράξουμε το αισχρό και ανόσιο έργο, να παραδώσουμε Έλληνες σε βαρβάρους» (Πλάτων, *Μενέξενος*, στ. 246 b-d, μετά το 386 π.Χ.).

τη δόξα της Ρωμανίας» Penna Daphne [2012], *The Byzantine imperial acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th - 12th centuries, A Comparative Legal Study*, Groningen: Eleven International Publishing: 47-48).

Οι Βενετοί, ο πληθυσμός της βενετικής επικράτειας αλλά και οι χιλιάδες που έχουν μετοικήσει στην Κωνσταντινούπολη, όπως αντίστοιχα οι Γενουάτες και οι Πιζάνοι, αναγνωρίζονται λοιπόν ως μια «ενότητα», που φέρει τις υποχρεώσεις που συνομολογεί το κράτος στο οποίο εντάσσονται. Όλοι οι υπήκοοι μετέχουν μιας «συνεκτικότητας» που τους καθιστά θεματοφύλακες των συμφωνιών του βενετικού κράτους.

3. Στο *Χρονικό του Γαλαξειδίου*, ένα πολύτιμο ιστορικό ντοκουμέντο του 1703 από το οποίο θα αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες για τις αντιλήψεις της εποχής, διαβάζουμε για την επιδρομή των τουρκόφωνων Ούζων στην περιοχή, το 1064-65:

«Μ. Χ. 1059. Περνώντας καιρός, ήρθασι άλλοι πειράταις, ενδυμένοι τομάρια, ωσάν αρκούδαις, και τρώγοντας άψητα κρέατα, ωσάν θερία, και ανθρώπους ζωντανούς στη σούφλα εψησασι· και εσκλαβώσασι ούλη την Ελλάδα, που την ελέγασι Ρουμανία· και σκλαβόνοντας τον τόπο απανθρωπινά οι αντίχριστοι, τον ετυραγνεύσασι· εχαλάσασι γουν ταις εκκλησίαις, και αρπάξασι ό,τι εβρήκασι ασημικό και μάλαμα και εβασανίσασι τους Χριστιανούς [...] και εμεί[νασι κουρ]σεύοντας και εξολοθρεύοντας χρόνια δύο· και ύστερα ήρθανε καταπάνου τους βασιλικά στρατεύματα, και εγένηκε αμάχη φοβερή, και βοηθώντας και με την χάρι του Θεού, τους εξωλοθρεύσασι και εξεσκλαβώθηκε το γένος».

Το κράτος των Ούζων, ή Ογούζων, ή Τουρκομάνων, υπήρχε από το 750 μ.Χ. στο σημερινό Καζακστάν. Εισέβαλαν στα Βαλκάνια το 1059 και μετά την ήττα τους από τον βυζαντινό στρατό το 1065, οι επιζήσαντες εντάχθηκαν σ' αυτόν ακριβώς τον βυζαντινό στρατό ως μισθοφόροι.

(https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B3%CE%BF%CF%8D%CE%B6%CE%BF%CE%B9_%CE%A4%CE%BF%CF%8D%CF%81%CE%BA%CE%BF%CE%B9)

Σημειώνουμε, αλλά θα σχολιάσουμε αργότερα δυο φράσεις που περιέχονται στο απόσπασμα από το *Χρονικό ...* που μόλις παραθέσαμε: «εσκλαβώσασι ούλη την Ελλάδα, που την ελέγασι Ρουμανία» [= Βυζάντιο], «εξεσκλαβώθηκε το γένος».

4. Στο ίδιο κείμενο (*Το Χρονικό ...*) διαβάζουμε επίσης:

«Μ. Χ. 981 ή 996. Τον καιρόν της Βασιλείας Κωνσταντίνου Ρωμανού αγριωποί και χριστιανομάχοι άνθρωποι, Μπολγάροι λεγόμενοι, εμπήκασι στην Ελλάδα και από σπαθίου και κονταρίου εχαλάσασι τους Χριστιανούς και ετραβήξασι ίσα στον Μωρέα. [...] οι γουν Γαλαξειδιώταις, βλέποντας ένα τόσο αμέτρητο φουσατό, αρματωμένο με κοντάρια μακρυνά, και

σαΐταις περίσσαις και περικεφαλαίαις, που ελάμπασι ωσάν τον ήλιο, εμπήκασι στα καράβια και μεΐνάσι στη πολιτεία καμπόσοι γέροι, που δεν εχωρούσασι στα πλεούμενα· [...] Ύστερα από πενήντα χρόνια, ησυχάζοντας ο τόπος, και τους Μπολγάρους εξωλόθρευσε η οργή του Κυρίου, εβγήκασι οι Γαλαξειδιώταις πάλε στη Στερηά, και εξαναχτίσασι τα σπήτια του Γαλαξειδίου, που ήτανε όλο στάχτη και ερείπια, και λόγγοι, και ρουμάνια απάνου εφουτρώσασι».

Το *Χρονικό* ... αναφέρεται στην εισβολή του τσάρου Σαμουήλ της Βουλγαρίας στον νοτιοελλαδικό γεωγραφικό χώρο την περίοδο 981-996 (την εποχή εκείνη το βασίλειο του Σαμουήλ επεκτεινόταν έως τη Θεσσαλία), μέχρι την τελική συντριβή των Βουλγάρων από τον Αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ «Βουλγαροκτόνο». Αξίζει να σημειώσουμε: (1) Το Γαλαξίδι αποτελεί ήδη την εποχή εκείνη μια ναυτική πόλη. (2) Οι Βούλγαροι ονομάζονται «άπιστοι» και «χριστιανομάχοι» που «εχαλάσασι τους Χριστιανούς», ενώ ως γνωστόν είχαν προσηλυτιστεί στον Χριστιανισμό από τον 9^ο αιώνα (σχετικά με την ιστορία του βουλγαρικού βασιλείου βλ. Αγγελική Δεληκάρη:

https://opencourses.auth.gr/modules/document/file.php/OCRS192/%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%20%CE%9C%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%82/ENOTHTA_02.pdf).

Τα τέσσερα παραδείγματα που ενδεικτικά αναφέραμε καθιστούν σαφές ότι κάθε (προκαπιταλιστικό εν προκειμένω) κοινωνικό σύστημα (καίτοι πρόκειται για διαφορετικά κοινωνικά συστήματα) δημιουργεί μια «συνεκτικότητα» των πληθυσμών που βρίσκονται εντός του πλαισίου της εκάστοτε συγκεκριμένης πολιτικής-κοινωνικής κυριαρχίας. Η συνεκτικότητα αυτή εκδηλώνεται καθαρά στις συγκρούσεις με άλλα, όμορα ή μη, χρονικώς συνυπάρχοντα κοινωνικά συστήματα. Μπορούμε έτσι να μιλάμε για «τους αρχαίους Αθηναίους», «τους Βενετούς», «τους Ούζους», «τους Βουλγάρους».

Παρότι η συνοχή αυτή βασίζεται προφανώς και σε παραμέτρους όπως η γλώσσα²¹ και η κοινή ιστορία σε κάποια εδάφη, θεωρώ καθοριστικό το στοιχείο της πολιτικο-κοινωνικής κυριαρχίας, ως τον βασικό παράγοντα για τη συζητούμενη εδώ κοινωνική συνεκτικότητα.

Γεννάται τώρα το ερώτημα: Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η κοινωνική συνεκτικότητα στην οποία αναφερθήκαμε είναι εθνικού χαρακτήρα; Η προσωρινή απάντησή μου, την οποία θα διερευνήσουμε περαιτέρω στη συνέχεια των Σεμιναρίων είναι αρνητική, ακόμα κι αν κάποιος μπορούσε να ανακαλύψει στα κοινωνικά μορφώματα που περιγράψαμε εθνοτικά ή πρωτο-εθνοτικά στοιχεία.²² Κι αυτό όχι μόνο διότι δεν προέκυψε ποτέ κάποιο βενετικό έθνος, αλλά και διότι θεωρώ ότι το νεότερο βουλγαρικό και το σύγχρονο τουρκμενικό έθνος δεν αποτελούν συνέχεια των μεσαιωνικών Βουλγάρων ή αντίστοιχα Ούζων (Τουρκμένων), αλλά μια διαφορετικού τύπου συνεκτικότητα μεταξύ των κοινωνικών τάξεων (εκμεταλλευτών και εκμεταλλευόμενων), που αντιστοιχεί σε μια *σχετικά πρόσφατη φάση εξέλιξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων*.

21 Ο Hobsbawm (*Εθνη ...*: 78-79) αμφισβητεί πάντως το ρόλο της κοινής γλώσσας ως στοιχείο εθνικής συνοχής: «στην εποχή πριν από τη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν υπήρχε και δεν θα μπορούσε να υπάρχει καμιά ομιλούμενη “εθνική” γλώσσα εκτός από τέτοια λογοτεχνικά ή διοικητικά ιδιώματα όπως αυτά γράφονταν ή επινοούνταν ή διασκευάζονταν για προφορική χρήση, είτε ως μία *lingua franca* [η γλώσσα των εμπορικών συναλλαγών σε περιοχές όπου ομιλούνται πολλές διαφορετικές γλώσσες (ΣτΜ)] με την οποία οι ομιλούντες τις διαλέκτους μπορούσαν να επικοινωνούν ή – ίσως πιο σχετικό με το θέμα μας – για να απευθύνονται σε λαϊκά ακροατήρια ξεπερνώντας τα σύνορα των διαλέκτων όπως π.χ. οι ιεροκήρυκες ή οι ραψωδοί, που απήγγελλαν τραγούδια και ποιήματα, κοινά σε μια ευρύτερη πολιτιστική περιοχή [...] αυτό δεν αποκλείει μια κάποια λαϊκή *πολιτισμική* ταύτιση με μια γλώσσα, ή με ένα σύμπλεγμα σαφώς συγγενών διαλέκτων [...] ο εθνικισμός μιας μεταγενέστερης περιόδου μπορεί να έχει γνήσιες λαϊκές γλωσσικές πρωτο-εθνικές ρίζες».

22 Ο Hobsbawm (*Εθνη ...*: 94-95) χρησιμοποιεί τον όρο «*φυλετική*» *εθνότητα* (“tribal” ethnicity) για να περιγράψει την πρωτο-εθνοτική συνοχή που σχετίζεται με «φυλετικές» εξουσιαστικές και πολιτιστικές σχέσεις που επιβιώνουν και σε μεταγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς και κοινωνικά συστήματα: «Πάντως η εθνότητα (ethnicity) κατά την άποψη του Ηροδότου ήταν, είναι και μπορεί να είναι κάτι που συνδέει πληθυσμούς που ζουν σε εκτεταμένα εδάφη ή ακόμη σε διασπορά, και δεν έχουν κοινή διακυβέρνηση. Η συλλογική αυτή οντότητα συνιστά ένα πρωτο-έθνος. Αυτή ίσως είναι η περίπτωση των Κούρδων, των Σομαλών, των Εβραίων, των Βάσκων και άλλων. Όμως μια τέτοια εθνότητα δεν έχει καμιά ιστορική σχέση με αυτό που αποτελεί την ενότητα του σύγχρονου κράτους, δηλαδή το σχηματισμό ενός εθνικού κράτους, ή του οποιουδήποτε κράτους, όπως αποδεικνύει η περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων. Θα μπορούσε ακόμα κανείς να ισχυριστεί ότι οι λαοί με την πιο ισχυρή και διαρκή αίσθηση αυτού που μπορεί να ονομαστεί «φυλετική» εθνότητα (“tribal” ethnicity), δεν αντιστάθηκαν απλώς στην επιβολή του σύγχρονου κράτους, εθνικού ή άλλου, αλλά συνήθως κάθε κράτους: όπως μαρτυρούν οι ομιλούντες Pashtu μέσα και γύρω από το Αφγανιστάν, οι προ του 1745 Σκοτσέζοι των ορεινών περιοχών, οι Βέρβεροι του όρους Άτλαντα, και άλλοι που εύκολα θα μας έρθουν στο νου».

Πώς αλλιώς θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε την πεποίθηση των πρωτεργατών της ελληνικής εθνικής ιδέας (και του ελληνικού εθνικισμού) ότι η Βουλγαρία (όπως και η Σερβία) αποτελούν τμήμα της «Ελλάδας»;

1) Ρήγας Φεραίος (1797):

«Βούλγαροι κι Αρβανήτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, Αράπιδες και άσπροι, με μια κοινή ορμή, Για την ελευθερία να ζώσωμεν σπαθί (...) Οι Νόμοι σας προστάζουν, να βάλλεται φωτιά. Μ' εμάς και σεις Μαλτέζοι, γεννήτ' ένα κορμί, Κατά της Τυραννίας, ριχθήτε με ορμή. Σας κράζει η Ελλάδα, σας θέλει, σας πονεί, Ζητά την συνδρομήν σας με μητρικήν ορμή» (Απ. Β. Δασκαλάκη, «Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή», εκδ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1977: 4041, η έμφαση προστέθηκε).

2) Ελληνική Νομαρχία (1806):

«Το Οθωμανικόν βασίλειον εις την Ευρώπην διαιρείται εις τας ακόλουθους δεκατρείς επαρχίας, δηλαδή Βλαχίαν, Μολδαβίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν, Μπόσναν, Δαλματίαν, Αλβανίαν, Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Λειβαδίαν, Πελοπόννησον, Μακεδονίαν και Ρούμελην. Οι κάτοικοι δε είναι σχεδόν δέκα οκτώ μυλλιούνια, μαζί με τους Νησιώτας του Αρχιπελάγους. Οι δε χριστιανοί προς τους Οθωμανούς, είναι ως το 115 προς το 29 (...) Τόσον πλήθος Ελλήνων, ω αγαπητοί, πώς άραγε να ζή;» («Ελληνική Νομαρχία», εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1977: 99, η έμφαση προστέθηκε).

3) Αλέξανδρος Υψηλάντης 24.2.1821, Δραγατσάνι (σημερινής Ρουμανίας), Προκήρυξη έναρξης της ελληνικής Επανάστασης:

«ΙΔΟΥ μετά τοσούτων αιώνων οδύνας, απλώνει πάλιν ο φοίνιξ της Ελλάδος μεγαλοπρεπώς τας πτερύγας του και προσκαλεί υπό την σκιάν αυτού τα γνήσια και ευπειθή τέκνα της! Ιδού η φίλη ημών Πατρίς Ελλάς ανυψώνει μετά θριάμβου τας προπατορικάς της σημαίας! Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, δια να αποτινάξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων, και ενατενίζουσα εις το μόνον νικητήριον όπλον των Ορθοδόξων, τον τίμιον, λέγω, και ζωοποιόν Σταυρόν, κράζει μεγαλοφώνως υπό την προστασίαν μεγάλης και κραταιάς δυνάμεως, εν τούτω τω σημείω νικώμεν! Ζήτω η ελευθερία!» (Η έμφαση προστέθηκε).

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=407&Itemid=29

Αλλά για τα ζητήματα αυτά θα μιλήσουμε στο επόμενο Σεμινάριο.

ΥΓ. Αν έχετε καιρό, σας παρακαλώ να δείτε και το ακόλουθο άρθρο:

https://mega.nz/#!ndJhQCqQ!eW2L580OjdekApC-3XW_99PJ1M3V3gJpg1Mc8tnMh0Q

το περιεχόμενο του οποίου εντάσσεται σε όσα θα συζητήσουμε στο επόμενο Σεμινάριο, στις 14/11/2018.